QAZAQSTAN MEKTEBI

№7 (1206)
2026

Журнал 1925 жылдың тамыз айынан бастап шығады

QAZAQSTAN MEKTEBI

№7 (1206) 2026 // ISSN 0206-3409

Журнал айына 1 рет шығады

Журнал Кеңес Одағы Жоғарғы Кеңесі Президиумының өкімімен 1975 жылы «Құрмет белгісі» орденімен, 1985 жылы Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен марапатталған

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Дабылтаева Р.Е. - бас редактор, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ы.Алтынсарин» төсбелгісінің иегері

Еркинбекова М.А. – жауапты редактор, психология ғылымдарының кандидаты, доцент, ХҒАА академигі

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Альмухамбетов Б.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

Тұрғынбаева Б.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

Сабри Хизметли – философия докторы (PhD), профессор

Есназарова Ұ.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жайтапова А.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абылайхан атындағы ҚХҚ және ӘТ университеті

Құсайынов А.Қ. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Педагогикалық ғылымдар академиясының президенті

Меңдіғалиева Г.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Токсанбаева Н.К. – психология ғылымдарының докторы, профессор

Мирзоева Л.Ю. – филология ғылымдарының докторы, профессор, С.Демирел ат. университеті

Yücel Gelişli – психология ғылымдарының докторы, профессор, Туркия

Көмекбаева Л.К. - психология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Q University», Алматы

Аймағамбетова М.М. – PhD, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Куратова О.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, доцент

Ботай Р. – «Shamshyraq ulttyq mektebi» директоры, Алматы қаласы

Наметқұлов М.Ж. - «КЕМЕЛ ҰРПАҚ АЛМАТЫ» мектебінің директоры

Смаилова З.Ө. - "Өрлеу" БАҰО" АҚ Жамбыл облысы бойынша Кәсіби даму институтының Жаратылыстану-математикалық бағыттағы кафедрасының аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

Қолжазба қайтарылмайды. Мақалаларға пікір жазылмайды.

© «Qazaqstan mektebi»

ISSN 0206-3409

«QAZAQSTAN MEKTEBI» ЖУРНАЛЫНДА
ЖАРИЯЛАНАТЫН МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланың көлемі — **5–8 бет**, компьютерде **12 кегльді қаріппен**, **бір интервал** арқылы теріледі. Баспа талаптарына сәйкес бет өрістері сақталуы тиіс: сол жақ — **3 см**, жоғары және төменгі — **2 см**, оң жақ — **2 см**.

Мақалада міндетті түрде болуы қажет: мақала тіліне сәйкес **аннотация және түйін сөздер**; **пайдаланылған әдебиеттер тізімі**, мәтінде сілтеме жасалу ретімен, мақаланың соңында беріледі; төменде: **қазақ тілінде — түйін**, **орыс тілінде — резюме**, **ағылшын тілінде — summary**, әрқайсысында **мақаланың атауы** тиісті тілде көрсетілуі тиіс. Мақаланың **сол жақ жоғарғы бөлігінде УДК** көрсетіледі.

Редакцияға мақала жолдау кезінде **қоса тіркеледі**: антиплагиат жүйесінің анықтамасы (**түпнұсқалығы кемінде 65 %**); белгіленген реквизиттер бойынша **төлем түбіртегі**.

Мақалаға **автор (авторлар) туралы мәліметтер** қоса беріледі: тегі, аты, әкесінің аты; ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағы; жұмыс орны мен лауазымы (немесе оқу орны); қызметтік және үй мекенжайы; қызметтік және үй телефондары; электрондық пошта мекенжайы.

Мақалалар журнал редакциясының **электрондық поштасына** жолданады. Мақаланың ғылыми және мазмұндық жауапкершілігі **авторға (авторларға)** жүктеледі. Редакциялық кеңес мақаланы **өңдеу, жариялау немесе қабылдамау** құқығын өзінде қалдырады. Жіберілген қолжазбалар **қайтарылмайды, рецензияланбайды және қалпына келтірілмейді.** Материалды қайта басу кезінде **журналға міндетті түрде сілтеме жасалуы қажет.**

«QAZAQSTAN MEKTEBI» ЖУРНАЛЫНЫҢ БӨЛІМДЕРІ

1. Ғылыми-әдіснамалық
2. Ғылыми-зерттеу
3. Білім берудегі инновациялар
4. «Саналы ұрпақ»
5. Психология
6. Қазақстанның үздік мектептері

Журнал **ай сайын** жарық көреді.

✉ **Мақалалар қабылданатын электрондық пошта:** kaz_mektep@mail.ru **Анықтама телефоны:** 8 (702) 372-33-12

«QAZAQSTAN MEKTEBI» ғылыми-педагогикалық журналының редакциясы» мекемесі
БСН: 921240001227
Мекенжайы: Алматы қаласы, Әуезов ауданы, Жазылбек көшесі, 20 Д
Есеп айырысу шоты: KZ698562203152578375
«Банк ЦентрКредит» АҚ
БСК: KCJBKZKX

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ
В ЖУРНАЛЕ «QAZAQSTAN MEKTEBI»

Объём статьи — **5–8 страниц**, набранных на компьютере шрифтом **12 pt** через **одинарный межстрочный интервал** с соблюдением издательской рамки: поля — **3 см слева**, **2 см сверху и снизу**, **2 см справа**.

Статья должна содержать: **аннотацию и ключевые слова** на языке статьи; **список использованных источников**, оформленный в конце статьи **в порядке цитирования**; ниже - **түйін (на казахском языке)**, **резюме (на русском языке)**, **summary (на английском языке)** с обязательным указанием **названия статьи** на соответствующем языке. В **левой верхней части** статьи указывается **УДК**.

При направлении рукописи в редакцию **обязательно прилагаются**: справка системы антиплагиата с показателем **оригинальности не ниже 65 %**; квитанция об оплате по установленным реквизитам.

К статье прилагаются **сведения об авторе (авторах)**: фамилия, имя, отчество; ученая степень и ученое звание; место работы и должность (или место учебы); служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов; электронный адрес.

Рукописи статей направляются **на электронную почту редакции журнала**. Ответственность за **концептуальное и научное содержание статьи** несет автор (авторы). Редакционный совет оставляет за собой право **редактирования, публикации либо отклонения** рукописи. Рукописи **не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются.** При перепечатке материалов **ссылка на журнал обязательна.**

РАЗДЕЛЫ ЖУРНАЛА «QAZAQSTAN MEKTEBI»

1. Научно-методологический
2. Научно-исследовательский
3. Инновации в образовании
4. «Саналы ұрпақ»
5. Психология
6. Лучшие школы Казахстана

Журнал выходит **ежемесячно**.

✉ **Статьи принимаются по электронному адресу:** kaz_mektep@mail.ru **Справки по телефону:** 8 (702) 372-33-12

Учреждение «Редакция научно-педагогического журнала «QAZAQSTAN MEKTEBI»
БИН 921240001227
Адрес: г. Алматы, Ауэзовский район, улица Жазылбека 20 Д
Расчетный счет: KZ698562203152578375
в АО «Банк Центр Кредит»
БИК KCJBKZKX

МАЗМҰНЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ БАҒЫТ

Эркинбекова Ш.А. - БІЛІМ БЕРУДІҢ БОЛАШАҒЫ: ҚҰНДЫЛЫҚТАР, ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ АДАМИ КАПИТАЛ 4

Дабылтаева Р.Е. - МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ МОДЕЛІ: ЕРТЕ ДАМУ, ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ САБАҚТАСТЫҚ 12

«САНАЛЫ ҰРПАҚ»

Кожина Б.С. - ОТБАСЫ – ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҮЙЕ 21

ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ

Сейткаримова Б., Бектурсын М. - ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕЙІНІН ДАМЫТУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР 28

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

Бейбітова Р. - ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 53

Турдыгулулы М. - БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ МЕНЕДЖМЕНТ: КӨШБАСШЫЛЫҚ, ҚҰНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ 61

Турысбеков А.А. - МЕКТЕПТЕ АРМРЕСТЛИНГ САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМСІ

Эркинбекова С.А. - ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ 68

Білəл Е.Н. - ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫНЫҢ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ» (ТАШКЕНТ, 1928) ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ӘДІСТЕМЕНІҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ 79

ПСИХОЛОГИЯ

Серік С. - СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚАЛЫПТАСУЫ: МОТИВАЦИЯ, ҚҰНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ АДАМИ КАПИТАЛ 92

Гайпова Д.П., Кошербаева К.Е., Тулебаева А.А. - МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЛЕРДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ 102

ҚОҒАМДЫҚ ӨМІР

56-шы Халықаралық физика олимпиадасының (IPhO-2026) жеңімпаздары 110

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ БАҒЫТ

ОӘК: 1082

БІЛІМ БЕРУДІҢ БОЛАШАҒЫ: ҚҰНДЫЛЫҚТАР, ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ АДАМИ КАПИТАЛ

Эркинбекова Шолпан Анарбековна
Ы.Алтынсарин атындағы 49 мектеп-гимназиясының ғылыми-әдістемелік ісі жөніндегі орынбасары, Тараз қаласы

Аңдатпа. *Қазіргі әлем технологиялық жаңғырудың жаңа кезеңіне қадам басты. Жасанды интеллектінің қарқынды дамуы білім беру жүйесінің мазмұнына, оқыту әдістеріне, педагогтің кәсіби рөліне және білім алушыға қойылатын талаптарға түбегейлі өзгерістер енгізуде. Алайда білім берудің болашағын тек технологиялық мүмкіндіктермен байланыстыру жеткіліксіз. Білім беру ең алдымен адамды қалыптастыратын әлеуметтік және мәдени институт болғандықтан, оның негізінде адамгершілік құндылықтар, жауапкершілік, сыни ойлау, шығармашылық және әлеуметтік өзара әрекеттесу қабілеттері сақталуы тиіс. Мақалада білім берудің болашағы құндылықтар, жасанды интеллект және адами капиталдың өзара байланысы тұрғысынан қарастырылады. Жасанды интеллектіні білім беру үдерісіне енгізудің мүмкіндіктері мен тәуекелдері талданып, педагог пен білім алушының жаңа цифрлық ортадағы рөлі айқындалады. Сонымен қатар адами капиталды дамытудың негізгі факторы ретінде білім сапасы, цифрлық сауаттылық, эмоционалдық интеллект, шығармашылық және өмір бойы білім алу мәдениетінің маңызы негізделеді.*

Түйін сөздер: *білім беру, жасанды интеллект, адами капитал, құндылықтар, цифрлық трансформация, педагог, білім алушы, цифрлық сауаттылық, сыни ойлау, білім беру технологиялары.*

Кіріспе

XXI ғасырдағы білім беру жүйесі бұрын-соңды болмаған өзгерістер кезеңін бастан өткеруде. Цифрлық технологиялардың дамуы, еңбек нарығындағы құрылымдық өзгерістер, ақпарат көлемінің үздіксіз өсуі және жасанды интеллектінің күнделікті өмірге енуі білім берудің дәстүрлі моделін қайта қарауды талап етеді. Бұрын білім берудің негізгі міндеттерінің бірі білімді

жинақтау және оны кейінгі ұрпаққа жеткізу болса, қазіргі жағдайда ақпаратты табу, өңдеу, талдау, оның сенімділігін бағалау және оны жауапкершілікпен қолдану қабілеті алдыңғы орынға шықты.

Жасанды интеллект білім беру саласына жаңа мүмкіндіктер ұсынып отыр. Ол білім алушының жеке қажеттіліктеріне бейімделген оқу траекториясын құруға, үлкен көлемдегі ақпаратты жылдам талдауға, педагогтің бірқатар күнделікті міндеттерін автоматтандыруға және білім беру ресурстарына қолжетімділікті кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар генеративті жасанды интеллект мәтін, сурет, бейне, бағдарламалық код және басқа да мазмұн түрлерін қысқа уақыт ішінде қалыптастыра алады.

Дегенмен технологияның мүмкіндіктері артқан сайын білім берудің гуманистік негіздерін сақтау мәселесі де өзекті бола түсуде. Жасанды интеллект адамды алмастырудың емес, оның интеллектуалдық және шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтудің құралы болуы тиіс. Сондықтан болашақтың білім беру жүйесін қалыптастыруда үш негізгі компоненттің – **құндылықтардың, жасанды интеллектінің және адами капиталдың** үйлесімді байланысын қамтамасыз ету маңызды.

Білім берудегі құндылықтардың жаңа мағынасы

Технологиялық даму қаншалықты жоғары деңгейге жеткенімен, білім берудің басты субъектісі – адам. Сондықтан білім беру үдерісінің негізгі мақсаты тек кәсіби құзыретті маман даярлаумен шектелмей, әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, адамгершілік ұстанымдары қалыптасқан және өз әрекетінің салдарын түсіне алатын тұлғаны дамыту болуы қажет.

Қазіргі білім беру жүйесінде академиялық біліммен қатар адалдық, жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, әділеттілік, еңбекқорлық және азаматтық жауапкершілік сияқты құндылықтардың маңызы артып келеді. Әсіресе жасанды интеллект кеңінен қолданылатын жағдайда академиялық адалдық мәселесі жаңа сипатқа ие болады. Білім алушы дайын жауапты технология арқылы алуға мүмкіндік болған кезде білімнің нәтижесінен гөрі оның қалай қалыптасқаны маңызды болады.

Бұл жағдай педагогикалық бағалау тәсілдерін де өзгертеді. Болашақта білім алушының ақпаратты қаншалықты есте сақтағанынан бұрын, оның мәселені түсінуі, дәлел келтіруі, түрлі көзқарастарды салыстыруы, шешім қабылдауы және өз шешімінің салдарын бағалай алуы маңызды болмақ.

Жасанды интеллект дайын мәтін ұсына алады, бірақ адамның өмірлік тәжірибесін, моральдық жауапкершілігін және әлеуметтік қарым-қатынасын толық алмастыра алмайды. Сондықтан

технологиялық дәуірде білім берудің құндылықтық компоненті әлсіремей, керісінше күшеюі тиіс.

Жасанды интеллект – білім берудің жаңа құралы

Жасанды интеллектіні білім беру саласына енгізу оқыту үдерісін ұйымдастырудың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастыруда. Оның маңызды артықшылықтарының бірі – білім беруді дербестендіру мүмкіндігі. Дәстүрлі аудиторияда бір педагог әртүрлі қабілеті, дайындық деңгейі және оқу қарқыны бар білім алушылармен жұмыс істейді. Жасанды интеллект негізіндегі жүйелер әр білім алушының нәтижелерін талдап, оған сәйкес тапсырмалардың күрделілік деңгейін өзгертуге, қосымша түсіндіру ұсынуға немесе жеке оқу бағытын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Екінші маңызды бағыт – педагог қызметін оңтайландыру. Жасанды интеллект оқу материалдарының бастапқы нұсқаларын әзірлеу, тапсырмалар мен тест сұрақтарын дайындау, ақпаратты жүйелеу, кері байланысты ұйымдастыру және белгілі бір деректерді талдау сияқты жұмыстарда педагогке көмекші бола алады. Бұл педагогтің уақытын білім алушымен тікелей қарым-қатынасқа, тәлімгерлікке, шығармашылық және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға бағыттауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар жасанды интеллект инклюзивті білім беру мүмкіндіктерін кеңейте алады. Мәтінді дыбысқа айналдыру, автоматты субтитр жасау, тілдерді аудару, күрделі мәтінді қарапайым тілмен түсіндіру сияқты технологиялар әртүрлі қажеттілігі бар білім алушылар үшін білім ресурстарының қолжетімділігін арттырады.

Алайда жасанды интеллектінің жауабы әрқашан дұрыс немесе объективті бола бермейді. Алгоритм қате ақпарат беруі, деректердегі бұрмалауларды қайталауы немесе нақты контексті толық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан білім алушы жасанды интеллект ұсынған ақпаратты дайын ақиқат ретінде қабылдамай, оны тексеріп, салыстырып және сыни тұрғыдан бағалауы қажет.

Осыған байланысты білім беру жүйесінде жаңа құзыреттілік – **жасанды интеллект сауаттылығын** қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Ол тек белгілі бір платформаларды пайдалануды емес, олардың жұмыс қағидаларын түсінуді, мүмкіндіктері мен шектеулерін ажыратуды, алынған ақпаратты тексеруді және технологияны этикалық тұрғыдан дұрыс пайдалануды қамтиды.

Педагогтің рөлі қалай өзгереді?

Жасанды интеллектінің дамуына байланысты жиі қойылатын сұрақтардың бірі – болашақта педагог қажет бола ма деген мәселе.

Технологиялық өзгерістер педагог мамандығын жоймайды, бірақ оның кәсіби рөлін айтарлықтай өзгертеді.

Дәстүрлі модельде педагог көбінесе білімді жеткізуші ретінде қарастырылса, жаңа жағдайда ол **тәлімгер, ұйымдастырушы, сарапшы, фасилитатор және тұлғалық дамуды қолдаушы** қызметтерін атқарады. Ақпаратқа қол жеткізу жеңілдеген сайын педагогтің негізгі міндеті дайын ақпаратты беру емес, білім алушыны сол ақпаратпен дұрыс жұмыс істеуге үйрету болады.

Педагог білім алушыға сұрақ қоюды, мәселені анықтауды, ақпараттың сенімділігін бағалауды, өз ойын дәлелдеуді және технологиялық құралдарды саналы пайдалануды үйретуі тиіс. Сонымен қатар білім алушының эмоционалдық жағдайын түсіну, ынталандыру, тұлғааралық қарым-қатынас қалыптастыру және кәсіби бағдар беру сияқты қызметтер адамға тән қасиеттерге негізделеді.

Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект педагогке бәсекелес емес, оның кәсіби мүмкіндіктерін кеңейтетін құрал ретінде қарастырылуы қажет. Болашақ педагогінің маңызды құзыреттіліктерінің бірі – жасанды интеллектімен тиімді әрекеттесу және оның мүмкіндіктерін педагогикалық мақсаттарға сәйкес пайдалану.

Адами капитал – қоғам дамуының негізгі ресурсы

Қазіргі экономиканың маңызды ерекшеліктерінің бірі – материалдық ресурстармен қатар білімнің, шығармашылықтың және интеллектуалдық әлеуеттің құндылығының артуы. Осыған байланысты адами капитал мемлекеттің ұзақ мерзімді дамуын айқындайтын негізгі факторлардың біріне айналып отыр.

Адами капитал ұғымы адамның білімі, кәсіби дағдылары, тәжірибесі, шығармашылық әлеуеті, әлеуметтік және коммуникативтік қабілеттері сияқты қасиеттердің жиынтығын қамтиды. Бұл қасиеттер адамның еңбек нарығындағы мүмкіндіктерін ғана емес, қоғамның инновациялық және әлеуметтік даму әлеуетін де анықтайды.

Жасанды интеллект дамыған сайын адамның кейбір дәстүрлі функциялары автоматтандырылуы мүмкін. Қайталанатын операциялар, қарапайым ақпараттық өңдеу және стандартты алгоритмдерге негізделген жұмыстардың бір бөлігі технологияға беріледі. Нәтижесінде адамға тән ерекше қабілеттердің құндылығы артады.

Олардың қатарында шығармашылық ойлау, күрделі мәселелерді шешу, эмоционалдық интеллект, көшбасшылық, командада жұмыс істеу, коммуникация, этикалық шешім қабылдау және белгісіздік жағдайында әрекет ету қабілеттері бар.

Сондықтан қазіргі білім беру жүйесі тек «не білу керек?» деген сұраққа емес, **«алған білімді қалай қолдану керек?», «жаңа жағдайда қалай әрекет ету керек?» және «адам технологиядан несімен ерекшеленеді?»** деген сұрақтарға жауап беруі қажет.

Білім алушы және жасанды интеллект: тұтынушыдан серіктеске

Жасанды интеллект дәуіріндегі маңызды міндеттердің бірі – білім алушыны технологияның пассивті тұтынушысына айналдырмау. Егер білім алушы кез келген тапсырма бойынша дайын жауапты жасанды интеллектіден алып, оны талдамай қолдануға үйренсе, оның дербес ойлау, шығармашылық және мәселені шешу қабілеттерінің төмендеу қаупі бар.

Сондықтан жасанды интеллект білім алушының орнына ойлайтын құрал емес, **оның ойлауын күшейтетін интеллектуалдық серіктес** ретінде пайдаланылуы керек.

Мысалы, білім алушы жасанды интеллект көмегімен белгілі бір мәселе бойынша бірнеше балама көзқарас алып, оларды салыстыра алады; өзінің мәтініндегі логикалық әлсіз тұстарды анықтай алады; зерттеу сұрағын нақтылай алады немесе жаңа идеялардың нұсқаларын қалыптастыра алады. Бірақ соңғы шешім, қорытынды және жауапкершілік адамның өзінде қалуы тиіс.

Бұл тәсіл білім алушының метатанымдық қабілеттерін – өзінің ойлау үдерісін бақылау, бағалау және жетілдіру қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Жасанды интеллектіні қолданудың тәуекелдері

Жасанды интеллект білім беруге үлкен мүмкіндік бергенімен, оның бірқатар тәуекелдері де бар. Бірінші мәселе – академиялық адалдық. Генеративті технологиялар эссе, реферат, есеп және басқа оқу жұмыстарын қысқа уақытта дайындай алады. Сондықтан дәстүрлі үй тапсырмалары білім алушының нақты білім деңгейін әрдайым көрсете бермеуі мүмкін.

Екінші мәселе – дербес деректердің қауіпсіздігі. Білім беру ұйымдары жасанды интеллект жүйелерін енгізу кезінде білім алушылар мен педагогтердің жеке мәліметтерін қорғауға ерекше назар аударуы тиіс.

Үшінші мәселе – алгоритмдік бұрмалау. Жасанды интеллект өзі үйретілген деректердегі әлеуметтік немесе мәдени стереотиптерді белгілі бір деңгейде қайталауы ықтимал. Сондықтан оның нәтижесін сыни бағалау маңызды.

Төртінші қауіп – технологияға шамадан тыс тәуелділік. Егер адам ақпаратты іздеу, мәтін құру, есептеу немесе шешім қабылдау

сияқты әрекеттердің барлығын технологияға берсе, кейбір когнитивтік дағдылардың әлсіреу қаупі пайда болады.

Осы себепті білім беру ұйымдарында жасанды интеллектіні пайдаланудың нақты этикалық қағидалары мен академиялық талаптары қалыптасуы қажет. Негізгі қағида қарапайым болуы тиіс: **жасанды интеллект адамның қабілетін алмастырмай, оны дамытуға қызмет етуі керек.**

Болашақ білімінің негізгі моделі

Болашақтың білім беру жүйесі үш өзара байланысты бағыттың негізінде қалыптасады деп қарастыруға болады.

Біріншісі – **құндылықтар**. Олар технологияны қандай мақсатта және қандай жауапкершілікпен қолданатынымызды анықтайды.

Екіншісі – **жасанды интеллект және цифрлық технологиялар**. Олар білім алудың жылдамдығын, қолжетімділігін және дербестендірілуін қамтамасыз етеді.

Үшіншісі – **адами капитал**. Ол адамның білімін, қабілетін, шығармашылығын, кәсіби әлеуетін және әлеуметтік жауапкершілігін біріктіреді.

Бұл үш бағыттың біреуі екіншісінен бөлек дамымауы керек. Құндылықсыз технология әлеуметтік және этикалық тәуекелдерді күшейтуі мүмкін. Технологиялық сауаттылықсыз адами капиталдың жаңа экономикадағы бәсекеге қабілеттілігі төмендейді. Ал адамға бағытталмаған білім беру өзінің негізгі әлеуметтік миссиясын жоғалтады.

Сондықтан болашақ білімінің формуласы технологияны барынша көп қолдануда емес, **адам мен технологияның мүмкіндіктерін үйлестіруде** жатыр.

Қазақстан білім беру жүйесі үшін басымдықтар

Қазақстан үшін цифрлық трансформация мен жасанды интеллектіні білім беру жүйесіне енгізу тек технологиялық жаңғырту мәселесі емес. Бұл – ұлттық адами капиталдың сапасын арттыруға бағытталған стратегиялық міндет.

Біріншіден, білім беру бағдарламаларының мазмұнында жасанды интеллект және цифрлық сауаттылық бойынша құзыреттер жүйелі түрде қамтылуы қажет. Бұл тек ақпараттық технологиялар мамандарына емес, педагогтерге, психологтерге, журналистерге, экономистерге, заңгерлерге және басқа мамандық иелеріне де қатысты.

Екіншіден, педагогтердің цифрлық және жасанды интеллект құзыреттерін дамыту маңызды. Жаңа технологияны меңгермеген педагог білім алушыға оны саналы және жауапты пайдалануды үйрете алмайды.

Үшіншіден, академиялық адалдық мәдениетін жаңа жағдайға бейімдеу қажет. Жасанды интеллектіні толығымен тыйым салу тиімді шешім емес. Оның орнына қандай жағдайда пайдалануға болатынын, қандай жағдайда автордың өзі орындауы қажеттігін және жасанды интеллект көмегін қалай көрсету керектігін нақты регламенттеу орынды.

Төртіншіден, қазақ тіліндегі сапалы цифрлық білім беру ресурстары мен жасанды интеллект экожүйесін дамыту маңызды. Тіл – тек коммуникация құралы емес, мәдени тәжірибе мен ұлттық дүниетанымның тасымалдаушысы. Сондықтан цифрлық трансформация ұлттық тіл мен мәдени құндылықтарды қолдаумен қатар жүруі қажет.

Бесіншіден, білім беру ұйымдары еңбек нарығындағы өзгерістерді тұрақты талдап, білім беру бағдарламаларын жаңа кәсіби құзыреттерге бейімдеуі тиіс. Өйткені болашақ маманы үшін бір рет алынған диплом жеткіліксіз. Үздіксіз білім алу, қайта даярлану және жаңа дағдыларды меңгеру кәсіби өмірдің қалыпты бөлігіне айналады.

Қорытынды

Жасанды интеллект білім берудің болашағын өзгертетін қуатты технологиялық факторлардың біріне айналды. Алайда білім берудің болашағын технологияның өзі емес, оны қандай мақсатта және қандай құндылықтарға сүйене отырып пайдаланатынымыз анықтайды.

Білім беру жүйесінің негізгі міндеті – жасанды интеллектімен бәсекелесетін адамды емес, оны саналы түрде пайдалана алатын, бірақ өзінің дербес ойлау қабілетін, шығармашылығын және адамгершілік жауапкершілігін сақтайтын тұлғаны қалыптастыру.

Болашақ маманы үшін кәсіби біліммен қатар сыни ойлау, цифрлық сауаттылық, эмоционалдық интеллект, шығармашылық, коммуникация және үздіксіз білім алу қабілеттері шешуші мәнге ие болады. Осы қасиеттердің жиынтығы жаңа дәуірдегі адами капиталдың сапасын анықтайды.

Сондықтан білім беру жүйесінде технологиялық жаңғыру мен гуманистік құндылықтарды бір-біріне қарсы қою дұрыс емес. Керісінше, жасанды интеллект адамның интеллектуалдық мүмкіндіктерін кеңейтетін құралға, педагог білім мен құндылықты байланыстыратын тұлғаға, ал білім алушы өз дамуына жауапты белсенді субъектке айналуы тиіс.

Білім берудің шынайы болашағы – жасанды интеллектінің қаншалықты қуатты болуында емес, адамның сол технологияны қаншалықты парасатты, жауапты және адам

игілігі үшін пайдалана алуында. Құндылыққа негізделген білім, саналы қолданылатын жасанды интеллект және сапалы адами капиталдың үйлесімі ғана қоғамның тұрақты әрі өркениетті дамуына негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
2. Miao F., Shiohira K., Lao N. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024.
3. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.
4. OECD. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 414 p. DOI: 10.1787/c74f03de-en.
5. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.
6. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO, 2021.
7. World Bank. Human Capital Report 2026: Building Human Capital Where It Matters: Homes, Neighborhoods, and Workplaces. – Washington, DC: World Bank, 2026.
8. World Bank. World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. – Washington, DC: World Bank, 2019.
9. OECD. Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. – Paris: OECD Publishing, 2021.
10. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
11. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016.
12. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016.

Резюме

Современный мир вступил в новую эру технологической модернизации. Быстрое развитие искусственного интеллекта коренным образом меняет содержание системы образования, методы обучения, профессиональную роль учителя и требования к учащемуся. Однако недостаточно связывать будущее образования только с технологическими возможностями. Поскольку образование — это прежде всего социально-культурный институт, формирующий личность, оно должно основываться на сохранении моральных ценностей, ответственности, критического мышления, креативности и навыков социального взаимодействия. В статье рассматривается будущее

образования с точки зрения взаимосвязи ценностей, искусственного интеллекта и человеческого капитала. Анализируются возможности и риски внедрения искусственного интеллекта в образовательный процесс, определяется роль учителя и ученика в новой цифровой среде. Кроме того, обосновывается важность качества образования, цифровой грамотности, эмоционального интеллекта, креативности и культуры непрерывного обучения как основных факторов развития человеческого капитала.

Ключевые слова: *образование, искусственный интеллект, человеческий капитал, ценности, цифровая трансформация, учитель, ученик, цифровая грамотность, критическое мышление, образовательные технологии.*

Summary

The modern world has entered a new era of technological modernization. The rapid development of artificial intelligence is fundamentally changing the content of the education system, teaching methods, the professional role of the teacher and the requirements for the learner. However, it is not enough to associate the future of education only with technological capabilities. Since education is primarily a social and cultural institution that shapes a person, it must be based on the preservation of moral values, responsibility, critical thinking, creativity and social interaction skills. The article considers the future of education from the perspective of the interrelationship of values, artificial intelligence and human capital. The opportunities and risks of introducing artificial intelligence into the educational process are analyzed, and the role of the teacher and learner in the new digital environment is determined. In addition, the importance of the quality of education, digital literacy, emotional intelligence, creativity and a culture of lifelong learning is substantiated as the main factors in the development of human capital.

Keywords: *education, artificial intelligence, human capital, values, digital transformation, teacher, learner, digital literacy, critical thinking, educational technologies.*

ОӘК: 373.2

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ МОДЕЛІ: ЕРТЕ ДАМУ, ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ САБАҚТАСТЫҚ

Дабылтаева Райхан Есбергеновна
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «DiDi» бала бақшасының меңгерушісі

Аңдатпа. *Мақалада мектепке дейінгі білім берудің заманауи моделі баланың ерте дамуы, ұлттық құндылықтарды қалыптастыру және мектепке дейінгі ұйым мен бастауыш білім арасындағы сабақтастық тұрғысынан қарастырылады. Мектепке дейінгі кезең баланың танымдық, эмоционалдық, әлеуметтік, тілдік және шығармашылық қабілеттерінің негізі*

қаланатын маңызды даму сатысы ретінде сипатталады. Заманауи мектепке дейінгі білім берудің мақсаты баланы тек мектепке академиялық тұрғыдан дайындау емес, оның дербестігін, қызығушылығын, қарым-қатынас мәдениетін, эмоционалдық тұрақтылығын және қоршаған ортаны зерттеуге ұмтылысын дамыту екені негізделеді. Ұлттық ойын, ана тілі, салт-дәстүр, отбасы құндылықтары мен халықтың мәдени мұрасын тәрбие мазмұнына кіріктірудің тұлғалық және әлеуметтік маңызы ашылады. Сонымен қатар балабақша, отбасы және бастауыш мектеп арасындағы педагогикалық сабақтастықтың баланың жаңа білім беру ортасына бейімделуіне ықпалы талданады. Цифрлық технологияларды мектепке дейінгі жаста мақсатқа сай және жас ерекшеліктерін ескере отырып қолдану мәселесіне назар аударылады. Заманауи мектепке дейінгі білім беру моделі балаға бағдарланған тәсіл, ұлттық құндылықтар, ойын арқылы оқыту, отбасы серіктестігі және үздіксіз педагогикалық сабақтастық негізінде құрылуы тиіс деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: *мектепке дейінгі білім беру, ерте даму, бала, ұлттық құндылықтар, сабақтастық, ойын, отбасы, мектепке даярлық, цифрлық технологиялар, тұлғалық даму.*

Кіріспе

Мектепке дейінгі кезең – адам өміріндегі аса маңызды даму сатыларының бірі. Осы кезеңде баланың қоршаған әлем туралы алғашқы жүйелі түсініктері қалыптасып, сөйлеу, ойлау, есте сақтау, зейін, қиял, эмоционалдық реттеу және әлеуметтік қарым-қатынас дағдылары қарқынды дамиды. Баланың кейінгі оқу әрекетіне, адамдармен өзара қатынасына және тұлғалық қалыптасуына негіз болатын көптеген психологиялық қасиеттер де осы уақытта қаланады.

Қазіргі қоғамдағы өзгерістер мектепке дейінгі білім беру жүйесіне де жаңа талаптар қойып отыр. Ақпараттық ортаның кеңеюі, цифрлық технологиялардың күнделікті өмірге енуі, ата-аналардың білім беру сапасына қоятын талаптарының артуы және балалардың даму ортасының өзгеруі дәстүрлі тәрбие мен оқыту тәсілдерін қайта қарастыруды қажет етеді.

Дегенмен мектепке дейінгі білім беруді жаңғырту баланың ерте жастан академиялық білім көлемін көбейту дегенді білдірмеуі тиіс. Балалық шақ – келесі білім деңгейіне дайындық кезеңі ғана емес, өзіндік құндылығы бар өмір кезеңі. Сондықтан заманауи мектепке дейінгі білім берудің басты міндеті – баланың табиғи қызығушылығын қолдау, қауіпсіз және дамытушы орта

қалыптастыру, ойын мен қарым-қатынас арқылы оның қабілеттерін дамыту.

Қазақстан жағдайында бұл міндет ұлттық мәдениет пен құндылықтарды сақтаумен тікелей байланысты. Бала ана тілін, отбасылық дәстүрлерді, ұлттық ойындарды, туған жер мен мәдени мұраға құрметті ерте жастан меңгергенде оның ұлттық және әлеуметтік бірегейлігінің негізі қалыптасады.

Осы тұрғыдан мектепке дейінгі білім берудің заманауи моделін **ерте даму – ұлттық құндылықтар – сабақтастық** бірлігі негізінде қарастыру өзекті.

Ерте даму – тұлғалық әлеуеттің негізі

Ерте балалық шақтағы даму бір ғана бағытпен шектелмейді. Баланың физикалық, танымдық, тілдік, әлеуметтік және эмоционалдық дамуы өзара байланысты жүзеге асады. Сондықтан мектепке дейінгі білім беру ұйымының жұмысы да осы бағыттардың үйлесімді дамуына жағдай жасауы тиіс.

Баланың танымдық дамуы дайын ақпаратты есте сақтаудан бұрын қоршаған әлемді зерттеу, сұрақ қою, салыстыру, бақылау, тәжірибе жасау және себеп-салдарлық байланыстарды түсіну барысында жүзеге асады.

Мысалы, тәрбиеші балаға табиғат құбылысы туралы дайын анықтама берумен шектелмей, бақылау ұйымдастырып, «Неліктен?», «Қалай ойлайсың?», «Егер осылай жасасақ, не болады?» деген сұрақтар арқылы баланың өзіндік ойлауына мүмкіндік бергені маңызды.

Ерте дамудың тағы бір маңызды бағыты – тілдік және коммуникативтік қабілеттер. Баламен әңгімелесу, ертегі оқу, оқиғаны бірге талқылау, рөлдік ойындар ұйымдастыру оның сөздік қорын ғана емес, өз ойын білдіру, басқа адамды тыңдау және қарым-қатынас орнату дағдыларын дамытады.

Сонымен бірге мектепке дейінгі кезеңде эмоционалдық интеллектінің негіздері қалыптасады. Бала өзінің эмоциясын танып, оны дұрыс білдіруді, басқа адамның сезімін түсінуді және келіспеушіліктерді әлеуметтік тұрғыдан қолайлы тәсілдермен шешуді біртіндеп үйренеді.

Сондықтан ерте дамудың нәтижесін баланың қанша әріп немесе сан білетінімен ғана бағалау жеткіліксіз. Оның дербестігі, қызығушылығы, адамдармен қарым-қатынас жасай білуі, өз ойын жеткізуі және жаңа нәрсені үйренуге ынтасы да маңызды көрсеткіштер болып табылады.

Ойын – мектепке дейінгі білім берудің негізгі тетігі

Мектепке дейінгі жаста ойын баланың жетекші әрекеттерінің бірі болып табылады. Ойын барысында бала қоршаған ортаны танып, әлеуметтік рөлдерді меңгереді, өзара әрекеттесуді үйренеді және шығармашылық қабілетін дамытады.

Сюжеттік-рөлдік ойын кезінде бала дәрігер, мұғалім, құрылысшы, сатушы немесе басқа әлеуметтік рөлдерді орындау арқылы ересектер әлеміндегі қарым-қатынастарды модельдейді. Мұндай ойындар оның тілдік қабілетін, қиялын, әлеуметтік тәжірибесін және адамдардың әрекетін түсінуін дамытады.

Құрастыру және зерттеу ойындары кеңістіктік ойлау мен мәселені шешу қабілетін қалыптастырады. Қозғалыс ойындары баланың физикалық дамуына ғана емес, ережені сақтау, кезегін күту және командада әрекет ету дағдыларына ықпал етеді.

Сондықтан заманауи мектепке дейінгі білім беруде ойын мен оқытуды бір-біріне қарама-қарсы қою дұрыс емес. Керісінше, білім мазмұны баланың жас ерекшелігіне сәйкес ойын әрекеті арқылы берілуі тиіс.

Ұлттық құндылықтар және тұлғаның қалыптасуы

Жаһандану жағдайында баланың ұлттық мәдениетпен байланысын сақтау мектепке дейінгі тәрбиенің маңызды бағыттарының біріне айналады. Ұлттық құндылықтар баланың туған тіліне, отбасына, туған жеріне, мәдени мұрасына және қоғамына деген қатынасын қалыптастырады.

Мектепке дейінгі жаста ұлттық құндылықтарды күрделі теориялық түсініктер арқылы емес, баланың күнделікті әрекеті арқылы жеткізу тиімді.

Қазақ халқының ертегілері, мақал-мәтелдері, жұмбақтары, бесік жыры, ұлттық ойындары мен дәстүрлері баланың тілдік және мәдени тәжірибесін байытады. Мысалы, асық ойындары қозғалыс пен дәлдікті дамытуға ықпал етсе, санамақтар тілдік белсенділік пен есте сақтауды дамытуға мүмкіндік береді.

Ұлттық тәрбие мазмұнында үлкенді сыйлау, кішіге қамқорлық жасау, қонақжайлық, еңбексүйгіштік, адалдық, жауапкершілік, өзара көмек сияқты құндылықтар маңызды орын алады.

Алайда құндылықтарды қалыптастыру тек тәрбиешінің түсіндіруімен жүзеге аспайды. Бала ересектердің нақты әрекетін бақылай отырып үйренеді. Сондықтан отбасы мен мектепке дейінгі ұйымдағы тәрбие талаптарының үйлесімділігі ерекше маңызды.

Ұлттық құндылықтарды заманауи біліммен ұштастыру баланың әлемдік өзгерістерге ашық болуына кедергі келтірмейді. Керісінше, өзінің мәдени негізін түсінетін тұлға өзге мәдениеттерді де саналы түрде қабылдап, құрметтеуге қабілетті болады.

Отбасы және мектепке дейінгі ұйымның серіктестігі

Баланың алғашқы және негізгі тәрбие ортасы – отбасы. Мектепке дейінгі ұйым отбасының тәрбиелік қызметін алмастырмайды, оны кәсіби педагогикалық қолдаумен толықтырады.

Сондықтан заманауи модельде ата-ананы тек мерекелік іс-шараларға шақырылатын немесе тәрбиешіден ақпарат алатын тарап ретінде емес, білім беру үдерісінің серіктесі ретінде қарастыру қажет.

Тәрбиеші мен ата-ана баланың дамуы туралы тұрақты ақпарат алмасып, оның жетістіктері мен қиындықтарын бірлесіп талқылаған жағдайда тәрбиелік ықпалдың бірізділігі қамтамасыз етіледі.

Ата-аналарға баланың жас ерекшеліктері, эмоционалдық қажеттіліктері, цифрлық құрылғыларды пайдалану мәдениеті, ойынның маңызы және мектепке психологиялық даярлық мәселелері бойынша педагогикалық қолдау көрсету де маңызды.

Отбасы мен балабақша арасында өзара сенім қалыптасқан жағдайда бала екі ортада бір-біріне қарама-қайшы талаптарға тап болмайды. Бұл оның психологиялық қауіпсіздігі мен тұрақты дамуына жағдай жасайды.

Балабақша мен бастауыш мектеп арасындағы сабақтастық

Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру арасындағы сабақтастық – баланың білім беру траекториясындағы маңызды мәселе.

Сабақтастықты балабақшада бірінші сынып бағдарламасын алдын ала оқыту деп түсінуге болмайды. Мектепке дайындықтың негізгі мақсаты – баланы мүмкіндігінше ерте оқытып, жаздыру емес, оның жаңа әлеуметтік рөлге және оқу әрекетіне психологиялық тұрғыдан дайын болуына жағдай жасау.

Мектепке даяр баланың мұғалімді тыңдай білуі, нұсқауды түсінуі, басқа балалармен әрекеттесуі, белгілі бір уақыт бойы зейінін шоғырландыруы, қиындық кездескенде әрекетін жалғастыруы және көмек сұрай білуі маңызды.

Осы тұрғыдан балабақша мен бастауыш мектеп педагогтерінің кәсіби ынтымақтастығы қажет. Олар баланың мектепке дейінгі кезеңде қандай тәжірибе жинақтағанын және бірінші сыныпта оған қандай жаңа талаптар қойылатынын өзара түсінуі тиіс.

Сабақтастық оқу бағдарламалары арасында ғана емес, педагогикалық тәсілдер арасында да болуы керек. Бірінші сыныпқа келген бала бір күнде ойын арқылы үйренетін баладан тек нұсқаулық бойынша әрекет ететін оқушыға айналып кетпейді.

Сондықтан бастауыш мектепте де баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес ойын, қозғалыс, зерттеу және шығармашылық әрекеттерге орын берілуі маңызды.

Цифрлық орта және мектепке дейінгі тәрбие

Қазіргі балалар цифрлық технологиялар кең таралған ортада өсіп келеді. Смартфон, планшет, бейнематериал және интерактивті контент олардың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналды.

Осыған байланысты мектепке дейінгі білім беру цифрлық технологияларды толығымен жоққа шығарудан да, оларды шектен тыс қолданудан да аулақ болуы қажет.

Цифрлық құрал нақты педагогикалық мақсат болған жағдайда қосымша мүмкіндік ретінде пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, табиғат құбылыстарын көрсету, дыбыстық және визуалды материалдарды пайдалану немесе балалардың шығармашылық әрекетін қолдау мақсатында қолдануға болады.

Бірақ экран баланың тірі қарым-қатынасын, қозғалысын, заттармен әрекет етуін және еркін ойынын алмастырмауы тиіс.

Мектепке дейінгі кезеңде баланың қоршаған ортаны қолымен ұстап, қозғалып, басқа балалармен сөйлесіп, бірге ойнап үйренуінің маңызы ерекше.

Осы себепті цифрлық технологияның тиімділігі экран алдында өткізілген уақыт көлемімен емес, оның баланың нақты дамуына қаншалықты ықпал ететінімен анықталуы тиіс.

Тәрбиешінің жаңа кәсіби рөлі

Заманауи мектепке дейінгі білім беру моделінде тәрбиешінің рөлі де өзгеруде. Ол дайын білімді жеткізуші ғана емес, баланың дамуына жағдай жасайтын, оның қызығушылығын байқап, қолдайтын және дамытушы ортаны ұйымдастыратын педагог болуы тиіс.

Тәрбиеші әр баланың даму қарқыны мен ерекшеліктерін ескеріп, бірдей нәтижені талап етуден гөрі оның жеке ілгерілеуіне назар аударуы қажет.

Заманауи тәрбиешіге педагогикалық біліммен қатар психологиялық сауаттылық, ата-анамен коммуникация жасау, инклюзивті орта ұйымдастыру, ұлттық тәрбие мазмұнын заманауи әдістермен байланыстыру және цифрлық құралдарды мақсатты қолдану құзыреттері қажет.

Педагогтің эмоционалдық мәдениеті де маңызды. Баланың сұрағына шыдамдылықпен жауап беру, оның сезімін қабылдау, бастамасын қолдау және қателесуіне мүмкіндік беру қауіпсіз психологиялық ортаның негізін қалыптастырады.

Заманауи модельдің негізгі қағидалары

Мектепке дейінгі білім берудің заманауи моделін бірнеше өзара байланысты қағидалар арқылы сипаттауға болады.

Бірінші – **балаға бағдарлану**. Білім беру үдерісінің ортасында бағдарлама немесе есеп емес, баланың дамуы мен қажеттілігі тұруы тиіс.

Екінші – **ойын арқылы даму**. Ойын баланың табиғи әрекеті және білімді меңгерудің маңызды тәсілі ретінде сақталуы қажет.

Үшінші – **ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесімі**. Бала өз мәдениетін танып, сонымен бірге басқа адамдар мен мәдениеттерді құрметтеуге үйренуі тиіс.

Төртінші – **отбасымен серіктестік**. Ата-ана мен педагог баланың дамуына қатысты ортақ мақсатқа бағытталған серіктестер болуы қажет.

Бесінші – **сабақтастық**. Балабақшадан мектепке көшу баланың табиғи даму логикасын бұзбай, біртіндеп жүзеге асуы тиіс.

Алтыншы – **технологияны саналы қолдану**. Цифрлық құрал баланың дамуын қолдайтын жерде ғана пайдаланылып, тірі қарым-қатынас пен ойынның орнын алмастырмауы қажет.

Қорытынды

Мектепке дейінгі білім беру – үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы әрі стратегиялық маңызды сатысы. Бұл кезеңде қалыптасқан танымдық қызығушылық, қарым-қатынас мәдениеті, эмоционалдық тұрақтылық, дербестік және құндылықтық бағдарлар баланың кейінгі білім алуына және тұлғалық дамуына ықпал етеді.

Сондықтан мектепке дейінгі білім берудің сапасын баланың қаншалықты ерте оқып немесе есептей бастағанымен ғана өлшеу жеткіліксіз. Негізгі нәтиже – оның білуге қызығушылығы, сұрақ қоя білуі, өз ойын жеткізуі, басқа адамдармен әрекеттесуі және жаңа ортаға бейімделе алуы.

Қазақстандағы заманауи мектепке дейінгі білім беру моделі жаңашылдық пен ұлттық мәдениетті бір-біріне қарсы қоймай, оларды үйлестіруі қажет. Ұлттық ойындар, ана тілі, дәстүр және отбасылық құндылықтар баланың мәдени негізін қалыптастырса, заманауи педагогикалық технологиялар оның жаңа әлемге бейімделу мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Балабақша, отбасы және бастауыш мектеп арасындағы сабақтастық осы үдерістің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Ал кәсіби педагог баланың табиғи мүмкіндіктерін ашатын және оның қауіпсіз дамуына жағдай жасайтын негізгі тұлға болып қала береді.

Осылайша, мектепке дейінгі білім берудің болашағын **«ерте даму – ұлттық құндылық – отбасы – сабақтастық – заманауи технология»** бірлігі арқылы қарастыруға болады. Осындай модель баланы тек мектепке емес, өзгермелі қоғамда білім алуға, қарым-

қатынас жасауға және өзінің мәдени құндылықтарын сақтай отырып дамуға дайындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – М.: Смысл, Эксмо, 2004.

2. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Владос, 1999.

3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – СПб.: Питер, 2008.

4. Piaget J. The Psychology of the Child. – New York: Basic Books, 1969.

5. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

6. UNICEF. Early Childhood Development. – New York: United Nations Children's Fund.

7. UNESCO. Right from the Start: Build Inclusive Societies through Inclusive Early Childhood Education. – Paris: UNESCO, 2021.

8. OECD. Starting Strong VI: Supporting Meaningful Interactions in Early Childhood Education and Care. – Paris: OECD Publishing, 2021.

9. OECD. Empowering Young Children in the Digital Age. – Paris: OECD Publishing, 2023.

10. World Health Organization. Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children under 5 Years of Age. – Geneva: WHO, 2019.

11. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

12. Montessori M. The Absorbent Mind. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.

Резюме

В статье рассматривается современная модель дошкольного образования с точки зрения раннего развития ребенка, формирования национальных ценностей и преемственности между дошкольной организацией и начальным образованием. Дошкольный период характеризуется как важный этап развития, закладывающий основу для познавательных, эмоциональных, социальных, языковых и творческих способностей ребенка. Утверждается, что целью современного дошкольного образования является не только академическая подготовка ребенка к школе, но и развитие его самостоятельности, интересов, культуры общения, эмоциональной устойчивости и стремления к исследованию окружающей среды. Раскрывается личностное и социальное значение включения в образовательное содержание национальных игр, родного языка, обычаев, семейных ценностей и культурного наследия народа. Кроме того, анализируется влияние педагогической преемственности между детским садом, семьей и начальной школой на адаптацию ребенка к новой образовательной среде. Уделяется внимание вопросу целенаправленного и возрастного использования

цифровых технологий в дошкольном возрасте. Сделан вывод, что современная модель дошкольного образования должна строиться на основе подхода, ориентированного на ребенка, национальных ценностей, обучения через игру, партнерства с семьей и непрерывной педагогической преемственности.

Ключевые слова: *дошкольное образование, раннее развитие, ребенок, национальные ценности, преемственность, игра, семья, готовность к школе, цифровые технологии, личностное развитие.*

Summary

The article considers the modern model of preschool education from the perspective of early child development, the formation of national values, and the continuity between preschool organization and primary education. The preschool period is characterized as an important stage of development, which lays the foundation for the cognitive, emotional, social, linguistic, and creative abilities of the child. It is argued that the goal of modern preschool education is not only to prepare the child for school academically, but also to develop his independence, interest, communication culture, emotional stability, and desire to explore the environment. The personal and social significance of incorporating national games, native language, customs, family values, and the cultural heritage of the people into the educational content is revealed. In addition, the impact of pedagogical continuity between kindergarten, family, and primary school on the child's adaptation to the new educational environment is analyzed. Attention is paid to the issue of the purposeful and age-specific use of digital technologies in preschool age. It is concluded that the modern preschool education model should be built on the basis of a child-centered approach, national values, learning through play, family partnership, and continuous pedagogical continuity.

Keywords: *preschool education, early development, child, national values, continuity, play, family, school readiness, digital technologies, personal development.*

САНАЛЫ ҰРПАҚ

ОӘК: 37.01

ОТБАСЫ – ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҮЙЕ

Кожина Бота Саматовна
магистрант

Аңдатпа. *Мақалада отбасы тұлғаның психологиялық дамуы мен құндылықтық бағдарларын қалыптастыратын негізгі әлеуметтік-психологиялық жүйе ретінде қарастырылады. Отбасының құрылымы, функциялары, ішкі қарым-қатынастары және олардың адамның тұлғалық қалыптасуына ықпалы талданады. Отбасылық жүйенің тұрақтылығы ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар, сондай-ақ әртүрлі ұрпақ өкілдері арасындағы өзара әрекет ерекшеліктерімен байланысты екені көрсетіледі. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік және цифрлық өзгерістер жағдайында отбасының тәрбиелік, эмоционалдық, коммуникативтік және құндылықтық функцияларының жаңа мазмұны ашылады. Баланың дербестігін, жауапкершілігін, эмоционалдық тұрақтылығын және әлеуметтік бейімделуін қалыптастырудағы ата-ана мен бала арасындағы диалогтің маңыздылығы айқындалады. Сонымен қатар цифрлық технологиялардың отбасылық қарым-қатынасқа әсері және қазіргі ата-аналардың цифрлық тәрбие мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі қарастырылады. Отбасының психологиялық әл-ауқаты оның мүшелерінің өзара сенімі, құрметі, эмоционалдық қолдауы және ортақ құндылықтарына негізделетіні тұжырымдалады.*

Түйін сөздер: *отбасы, тұлға, отбасылық жүйе, отбасылық құндылықтар, психологиялық даму, ата-ана, бала, тәрбие, отбасылық қарым-қатынас, цифрлық орта.*

Кіріспе

Отбасы – адамзат қоғамының ең көне әрі тұрақты әлеуметтік институттарының бірі. Адамның алғашқы әлеуметтік тәжірибесі, қоршаған орта туралы түсінігі, мінез-құлық үлгілері, құндылықтары мен адамдармен қарым-қатынас жасау тәсілдері ең алдымен

отбасында қалыптасады. Сондықтан отбасы мәселесін зерттеу психология, педагогика, әлеуметтану және басқа да әлеуметтік ғылымдардың маңызды бағыттарының бірі болып қала береді.

Отбасы тек бірге тұратын адамдардың жиынтығы емес. Ол – мүшелері өзара эмоционалдық, әлеуметтік, психологиялық және туыстық байланыстармен біріккен күрделі жүйе. Отбасының бір мүшесінде болатын өзгеріс белгілі бір дәрежеде басқа мүшелердің жағдайына және тұтас отбасылық жүйенің қызметіне әсер етеді.

Қазіргі қоғамда отбасы елеулі трансформацияларды бастан кешіруде. Әлеуметтік қатынастардың өзгеруі, урбанизация, кәсіби мобильділік, ақпарат көлемінің өсуі, цифрлық технологиялар мен әлеуметтік желілердің күнделікті өмірге енуі отбасылық қарым-қатынастың сипатына да ықпал етуде. Осыған байланысты отбасының дәстүрлі функцияларын қазіргі әлеуметтік жағдай тұрғысынан қайта қарастыру қажеттілігі туындайды.

Бүгінгі отбасының міндеті баланың физикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етумен ғана шектелмейді. Отбасы тұлғаның психологиялық қауіпсіздігін, эмоционалдық тұрақтылығын, әлеуметтік жауапкершілігін, дербестігін және құндылықтық бағдарларын қалыптастыратын маңызды орта болып табылады.

Отбасы психологиялық жүйе ретінде

Жүйелік көзқарас тұрғысынан отбасы өзара байланысты элементтерден тұратын тұтас құрылым ретінде қарастырылады. Отбасының психологиялық жағдайын түсіну үшін оның әрбір мүшесін жеке қарастыру жеткіліксіз. Ерлі-зайыптылар арасындағы қатынас, ата-ана мен бала байланысы, балалар арасындағы қарым-қатынас, отбасының үлкен буын өкілдерімен байланысы біртұтас жүйенің құрамдас бөліктері болып табылады.

Отбасының маңызды ерекшеліктерінің бірі – оның мүшелерін біріктіретін ортақ мақсаттардың болуы. Сонымен қатар әр адамның жеке қызығушылығы, қажеттілігі, өмірлік тәжірибесі мен құндылықтық ұстанымдары болады. Осы жеке және ортақ қажеттіліктердің үйлесімділігі отбасылық қатынастардың тұрақтылығына әсер етеді.

Отбасылық жүйенің тағы бір ерекшелігі – оның бірнеше ұрпақты біріктіруі. Ата-аналардың өмірлік тәжірибесі, әже мен атаның құндылықтары, отбасылық дәстүрлер мен мәдени нормалар балаға тікелей немесе жанама түрде беріледі. Осы тұрғыдан отбасы мәдени және әлеуметтік тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін маңызды институт болып табылады.

Отбасындағы қарым-қатынастың эмоционалдық сипаты ерекше мәнге ие. Басқа әлеуметтік топтардан айырмашылығы, отбасылық

байланыстар ұзақ мерзімділігімен, эмоционалдық жақындығымен және адамның жеке өміріне тікелей қатыстылығымен ерекшеленеді. Сондықтан отбасындағы сенім мен қолдау адамның психологиялық әл-ауқатына оң ықпал етсе, тұрақты жанжал, эмоционалдық суықтық пен өзара түсініспеушілік керісінше тұлғаның дамуына теріс әсер етуі мүмкін.

Отбасының негізгі функциялары

Отбасының қоғамдағы және жеке адам өміріндегі маңызын оның атқаратын функциялары арқылы түсіндіруге болады. Әлеуметтік жағдай өзгерген сайын отбасының кейбір функцияларының мазмұны да өзгереді, алайда оның тұлғаны қалыптастырудағы рөлі сақталады.

Тәрбиелік функция – отбасының маңызды міндеттерінің бірі. Бала алғашқы әлеуметтік нормаларды, мінез-құлық ережелерін, жауапкершілікті, үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу, еңбек ету және адамдармен қарым-қатынас жасау мәдениетін отбасында меңгереді. Ата-ананың тәрбиесі тек тікелей айтылған талаптар арқылы емес, олардың күнделікті мінез-құлқы мен бір-біріне деген қарым-қатынасы арқылы да жүзеге асады.

Эмоционалдық функция отбасы мүшелерінің сүйіспеншілікке, құрметке, қабылдауға, қолдауға және психологиялық қауіпсіздікке деген қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты. Адам өзін отбасында түсінетінін және қабылдайтынын сезінген жағдайда қиын өмірлік жағдайларды жеңуге қажетті психологиялық ресурс қалыптасады.

Шаруашылық-тұрмыстық функция отбасы мүшелерінің күнделікті өміріне қажетті материалдық және тұрмыстық жағдайларды қамтамасыз етеді. Алайда қазіргі отбасында бұл функцияның психологиялық қыры да маңызды. Үйдегі міндеттердің әділ бөлінуі, әр адамның отбасылық өмірге үлес қосуы өзара жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Рухани және мәдени қарым-қатынас функциясы отбасы мүшелерінің бірге уақыт өткізуінен, дәстүрлерді сақтауынан, ортақ қызығушылықтарынан және рухани құндылықтарды бөлісуінен көрінеді. Отбасылық мерекелер, бірлескен демалыс, әңгімелесу, кітап оқу, мәдени іс-шараларға қатысу отбасының эмоционалдық бірлігін нығайтады.

Осы функциялардың барлығы өзара байланысты. Бір функцияның ұзақ уақыт бойы жеткіліксіз орындалуы тұтас отбасылық жүйенің психологиялық жағдайына ықпал етуі мүмкін.

Отбасылық қарым-қатынас және тұлғаның қалыптасуы

Тұлғаның қалыптасуында отбасы мүшелерінің бір-бірімен қалай сөйлесетіні, мәселені қалай шешетіні және эмоцияларын қалай білдіретіні маңызды.

Бала ата-ананың айтқан сөзінен ғана емес, олардың күнделікті әрекетінен де үйренеді. Егер отбасында адамдар бір-бірінің пікірін тыңдап, келіспеушілікті диалог арқылы шешсе, бала да осындай қарым-қатынас моделін меңгереді. Ал тұрақты айқай, кемсіту, қорқыту немесе шамадан тыс бақылау орын алған жағдайда бұл тәжірибе баланың болашақ әлеуметтік қатынастарына әсер етуі ықтимал.

Отбасындағы тәрбиенің демократиялық сипаты ерекше назар аударуды қажет етеді. Мұндай отбасында баланың пікірі ескеріледі, бірақ бұл талаптар мен шекаралардың толық болмауын білдірмейді. Керісінше, бала өзінің құқықтарымен қатар міндеттері мен жауапкершілігін де түсінеді.

Баланың жасы өскен сайын оның дербестігіне мүмкіндік беру маңызды. Ата-ананың міндеті барлық мәселені баланың орнына шешу емес, оған шешім қабылдауды және сол шешімнің салдары үшін жауапкершілік алуды үйрету болып табылады.

Осы жағдайда отбасылық тәрбие тұлғаның өзіндік бағасын, бастамашылдығын, эмоционалдық тұрақтылығын және әлеуметтік бейімделу қабілетін дамытуға жағдай жасайды.

Отбасылық құндылықтар және ұрпақтар сабақтастығы

Отбасылық құндылықтар отбасы мүшелерін біріктіретін маңызды психологиялық негіз болып табылады. Оларға өзара құрмет, сенім, жауапкершілік, қамқорлық, адалдық, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету және бір-біріне қолдау білдіру жатады.

Құндылықтар балаға тек сөзбен берілмейді. Егер ата-ана баладан адалдықты талап етіп, бірақ өзінің күнделікті әрекетінде оған қайшы мінез көрсетсе, тәрбиелік ықпалдың тиімділігі төмендейді. Сондықтан отбасылық құндылықтарды қалыптастырудың ең күшті тәсілдерінің бірі – ата-ананың жеке үлгісі.

Қазақ қоғамында отбасы мен туыстық байланыстар тарихи тұрғыдан ерекше мәнге ие. Үлкенді құрметтеу, ата-ананы сыйлау, туыстық байланысты сақтау, қонақжайлық, өзара көмек пен ұрпақтар сабақтастығы ұлттық тәрбие жүйесінің маңызды элементтері болып табылады.

Сонымен бірге қазіргі отбасы дәстүрлі құндылықтарды өзгермейтін ережелер жиынтығы ретінде емес, жаңа әлеуметтік жағдайға бейімдей отырып жалғастыруы қажет. Отбасылық дәстүр мен тұлғаның еркіндігі, үлкенге құрмет пен баланың жеке пікірін мойындау бір-біріне қайшы ұғымдар болмауы тиіс.

Осы үйлесімділік сақталған жағдайда ұлттық және отбасылық құндылықтар баланың тұлғалық дамуына маңызды психологиялық ресурс бола алады.

Цифрлық дәуірдегі отбасы

Қазіргі отбасының өмірін цифрлық технологиялардан бөлек қарастыру мүмкін емес. Смартфондар, әлеуметтік желілер, мессенджерлер, бейнебайланыс және әртүрлі цифрлық платформалар отбасы мүшелерінің қарым-қатынас жасау тәсілдерін өзгертті.

Цифрлық технологиялар отбасы үшін көптеген мүмкіндіктер береді. Алыста тұратын туыстармен тұрақты байланыс жасауға, білім беру ресурстарына қол жеткізуге, ата-аналарға қажетті ақпарат алуға және балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды.

Сонымен қатар цифрлық ортаның шамадан тыс қолданылуы тікелей қарым-қатынас уақытын қысқартуы мүмкін. Бір бөлмеде отырған отбасы мүшелерінің әрқайсысы жеке құрылғысына назар аударған жағдайда физикалық жақындық болғанымен, эмоционалдық байланыс әлсіреуі ықтимал.

Сондықтан қазіргі ата-ананың міндеттерінің бірі – баланың экран уақытын ғана бақылау емес, **цифрлық мәдениетін қалыптастыру**. Бала интернеттегі ақпаратты сыни бағалауды, жеке мәліметтерін қорғауды, виртуалды және нақты өмір арасындағы тепе-теңдікті сақтауды үйренуі қажет.

Бұл мәселеде де ата-ананың жеке үлгісі шешуші рөл атқарады. Баладан телефонды аз пайдалануды талап етіп, ата-ананың өзі үнемі экранға назар аударуы тәрбиелік талаптың тиімділігін төмендетеді.

Демек, цифрлық дәуір отбасылық тәрбиенің дәстүрлі функциясын жоймайды, керісінше оған жаңа – цифрлық жауапкершілік пен медиасауаттылықты қалыптастыру міндетін қосады.

Психологиялық тұрғыдан қолайлы отбасының белгілері

Психологиялық тұрғыдан қолайлы отбасы мінсіз, ешқашан жанжал болмайтын отбасы дегенді білдірмейді. Кез келген отбасында пікір қайшылығы мен қиындықтар кездеседі. Негізгі мәселе – отбасы мүшелерінің сол қиындықтарды қалай шешетінінде.

Психологиялық қолайлы отбасында:

- отбасы мүшелері бір-бірін тыңдайды және құрметтейді;
- эмоцияларды ашық білдіруге мүмкіндік бар;
- баланың пікірі жас ерекшелігіне сәйкес ескеріледі;
- міндеттер мен жауапкершілік әділ бөлінеді;
- жеке шекаралар сақталады;
- қателесу тұлғаны кемсітуге себеп болмайды;
- қиын жағдайда отбасы мүшелері бір-біріне қолдау көрсетеді;
- ортақ дәстүрлер мен құндылықтар сақталады.

Мұндай ортада өскен бала өзінің құндылығын сезінумен қатар, басқа адамның да құқықтары мен қажеттіліктерін құрметтеуді

үйренеді. Бұл болашақта оның әлеуметтік қатынастарына, кәсіби дамуына және өзінің отбасын құруына ықпал етеді.

Қорытынды

Отбасы – тұлғаның алғашқы және маңызды әлеуметтік ортасы. Адамның өзін және қоршаған әлемді қабылдауы, эмоционалдық реакциялары, адамдарға сенімі, жауапкершілігі мен құндылықтық бағдарларының негізі отбасылық қарым-қатынастар барысында қалыптасады.

Отбасын психологиялық тұрғыдан жеке адамдардың қарапайым жиынтығы ретінде емес, өзара байланысты тұтас жүйе ретінде қарастыру қажет. Бір мүшенің жағдайы басқаларына әсер етеді, ал отбасының жалпы психологиялық ахуалы оның барлық мүшелерінің өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне тәуелді.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік және технологиялық өзгерістер отбасының кейбір функцияларының мазмұнын өзгертуде. Цифрлық технологиялар қарым-қатынастың жаңа мүмкіндіктерін ашқанымен, адамның тікелей эмоционалдық байланысқа, қабылдауға, сенім мен қолдауға деген негізгі психологиялық қажеттіліктерін алмастыра алмайды.

Сондықтан қазіргі отбасының басты міндеттерінің бірі – дәстүр мен жаңашылдықтың, ата-аналық жауапкершілік пен баланың дербестігінің, цифрлық мүмкіндіктер мен тірі қарым-қатынастың арасындағы тепе-теңдікті сақтау.

Отбасының беріктігі тек оның құрылымымен анықталмайды. Оның негізгі психологиялық ресурсы – **өзара құрмет, сенім, эмоционалдық жақындық, жауапкершілік және ортақ құндылықтар**. Осындай орта тұлғаның үйлесімді дамуына, психологиялық тұрақтылығына және қоғамдағы әлеуметтік жауапкершілігінің қалыптасуына негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб.: Речь, 2004.
2. Дружинин В.Н. Психология семьи. – СПб.: Питер, 2006.
3. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2008.
4. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – М.: Гардарики, 2005.
5. Minuchin S. Families and Family Therapy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974.
6. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. – New York: Jason Aronson, 1978.

7. Carter B., McGoldrick M. The Expanded Family Life Cycle: Individual, Family, and Social Perspectives. – Boston: Allyn & Bacon, 2005.

8. Tadpatrikar A., Sharma M.K., Viswanath S. Influence of technology usage on family communication patterns and functioning: A systematic review // Asian Journal of Psychiatry. – 2021. – Vol. 58. – 102595.

9. Qian Y., Hu Y. The digitalization of family life: A multilevel conceptual framework // Journal of Marriage and Family. – 2024. – Vol. 86, №5. – P. 1160–1183.

10. Browne D.T., Király O., Lukavska K., Madigan S. et al. Family Systems Theory in the Digital Age: Reifying the Digital Level of Analysis // Handbook of Children and Screens. – Springer, 2024.

Резюме

В статье семья рассматривается как основная социально-психологическая система, формирующая психологическое развитие и ценностные ориентации индивида. Анализируются структура, функции, внутренние отношения семьи и их влияние на формирование личности человека. Показано, что стабильность семейной системы связана с особенностями взаимодействия между супругами, родителями и детьми, а также представителями разных поколений. В контексте социальных и цифровых изменений в современном обществе раскрывается новое содержание воспитательных, эмоциональных, коммуникативных и ценностных функций семьи. Подчеркивается важность диалога между родителями и детьми в формировании самостоятельности, ответственности, эмоциональной устойчивости и социальной адаптации ребенка. Кроме того, рассматривается влияние цифровых технологий на семейные отношения и необходимость формирования цифровой культуры воспитания у современных родителей.

Ключевые слова: *семья, личность, семейная система, семейные ценности, психологическое развитие, родители, ребенок, воспитание, семейные отношения, цифровая среда.*

Summary

This article examines the family as the fundamental socio-psychological system that shapes an individual's psychological development and value orientations. The structure, functions, and internal relationships of the family, as well as their influence on personality development, are analyzed. It is shown that the stability of the family system is linked to the interactions between spouses, parents and children, and representatives of different generations. In the context of social and digital changes in modern society, new aspects of the educational, emotional, communicative, and value-based functions of the family are revealed. The importance of dialogue between parents and children in developing independence, responsibility, emotional stability, and social adaptation is emphasized. Furthermore, the impact of digital technologies on family relationships and the need to develop a digital parenting culture among modern parents are discussed.

Keywords: *family, personality, family system, family values, psychological development, parents, child, parenting, family relationships, digital environment.*

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР

ОӘК: 373.3

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕЙІНІН ДАМЫТУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Сейткаримова Бақытгүл,
Бастауыш сынып мұғалімі, Тараз қаласы
Бектурсын Мира
Әлеуметтік ғылымдар магистрі, «Q University» аға оқытушысы

Аңдатпа. *Мақалада заманауи білім беру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының зейінін дамытудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зейіннің кіші мектеп жасындағы баланың оқу әрекетіне, ақпаратты қабылдауына, есте сақтауына, ойлау белсенділігіне және оқу тапсырмаларын нәтижелі орындауына ықпалы сипатталады. Бастауыш сынып оқушыларының зейінінің тұрақтылығы, шоғырлануы, бөлінуі мен ауысуы жас ерекшеліктерімен және оқу үдерісін ұйымдастыру тәсілдерімен өзара байланыста талданады. Қазіргі цифрлық білім беру ортасының, интерактивті технологиялар мен ақпарат ағынының оқушы зейініне тигізетін мүмкіндіктері мен ықтимал әсерлеріне назар аударылады. Ойын технологияларын, танымдық тапсырмаларды, көрнекілік пен белсенді оқыту әдістерін тиімді қолданудың зейінді дамытудағы маңызы көрсетіледі. Сонымен қатар мұғалімнің оқушылардың жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, зейінді мақсатты түрде дамытуға бағытталған психологиялық-педагогикалық жағдай қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Бастауыш білім беру кезеңінде зейінді жүйелі дамыту оқушының оқу дербестігін, танымдық белсенділігін және кейінгі білім алуына қажетті негізгі дағдыларын қалыптастырудың маңызды шарты екені тұжырымдалады.*

Түйін сөздер: *бастауыш сынып оқушысы, зейін, зейінді дамыту, танымдық үдерістер, оқу әрекеті, психологиялық-педагогикалық ерекшеліктер, цифрлық білім беру ортасы, ойын технологиялары, танымдық белсенділік, заманауи білім беру.*

Қоғамның алдына қойған мақсаттарына сәйкес білім беру жүйесінің өзгеретіні педагогикалық ғылымдар тарихынан белгілі. Себебі қоғам-тапсырыс беруші, ал мектеп болса осы тапсырысты жүзеге асырушы педагогикалық жүйе. Бұл мәселелер алдымен, оқушыға деген көзқарастың өзгеруіне алып келетіні түсінікті, себебі, оқыту процесі тек шәкірт үшін ұйымдастырылып, қызмет етеді. Егер бала осы процес барысында мақсатты әрекет жасамаса, онда оқыту процесінің нәтижелігі оқушы бойында қандай өзгерістер болғандығы тұрғысынан, яғни, оның психологиялық дамуы, әдеті мен тәртібінде қандай ілгері жылжу белгілерінің болғаны, ғылыми-диалектикалық көзқарасының қандай дәрежеде қалыптастқандығы т.б. тұрғысынан бағаланатындығы анық. Оқушыны оқыту субъектісі ретінде қарай отырып оқытудың мақсаты мен міндетін нәтижелі іске асыруға болады. Сол себептен Л.М. Фридман: оқыту мен тәрбиелеудің барлық күрделі міндеттерінің жүзеге асырылуы, оқушының қаншалықты мөлшерде өзінің оқу тәрбиелік қызметтің субъектісі болуына байланысты,-деп көрсеткен болатын [1].

Оқыту процесі екі жақты, яғни, мұғалімнің қызметі және оқушының қызметі. Бір жағдайларда оқушы мұғалімнің қызмет объектісі, ал оқу барысында субъект ретінде болады. Сонымен қатар оқу-тәрбие процесіндегі оқушының өзінің атқаратын қызметі оның жан-жақты дамуының негізі болып табылады. Оқу бала үшін еңбек, оның тәрбиелік мәні зор. Ол баланы жүйелі түрде ой еңбегімен шұғылдануға дағдыландырып, оның жігері мен мінезін тәрбиелейді. Оқыту барысында ғылым негіздерін оқып үйрену, ғылымның тарихы мен оның әдістерімен, ұлы ғалымдардың өмірі және қызметімен танысу оқушыларға үлкен ықпал етеді.

Оқыту-таным процесі. Процесс - бұл ілгері қарай қозғалыс, қандай да болсын нәтиженің жетістігіне бағытталған бірізділік әрекетінің жиынтығы. Адамның барлық нағыз адамдық қасиеттері өз өміріне тәлім-тәрбие нәтижесінде қалыптасады. Бастауыш сынып оқушыларының таным процестері дамуына оқытудың тигізетін әсері өте үлкен.

Швейцар ғалымы И.Г. Песталоцци оқу барысында балалардың зейіні, қабылдау, еске сақтау қабілетін дамыту проблемасын зерттеуді бастаған [2]. Бұл идеяны К.Д. Ушинский, Л.С. Выготский жалғастырған.

Қазіргі бастауыш мектеп бағдарламасы барлық таным процестерді жедел дамыту жолдарын ескере отырып жасалған оқулықтар мазмұны таным процестерін дамытуға үлкен үлесін қосады.

Оқыту процесі - тұтас педагогикалық процестің бір бөлігі. Оқушылардың таным процесінің өзіне тән ерекшілігі бар күрделі психикалық процесс. Оқыту процесі арқылы оқушының ақыл-ойы дамып, танымы, практикалық іскерлігі, дағдысы қалыптасады. Баланың мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті ойын болғандықтан күнделікті сабақта ойын технологиясын қолдану тиімді әдістердің бірі.

Білім беру процесінде баланың зейінін дамыту арқылы оның білім алу деңгейінің жоғарылауына, игерілген білімнің беріктігін қамтамасыз етуіне, білім сапасының артуына мүмкіндік туғызады. Кез-келген оқыту түрі дамытушы болып табылады. Егер оқыту барысын мақсатты түрде баланың зейінін дамытуға бағыттап отырса, бала басқаның пікірінен дұрыс қорытынды шығаруға, өз ойын толық жеткізе білуге, қиялын ұшқыр дамытуға болады.

Психикалық іс-әрекеттің мақсат бағдарлы және нәтижелі болуы үшін адам ең алдымен өзінің ой-санасын істеп жатқан әрекеті мен сол әрекет нысанына тоқтата білуі қажет. Зейін адам өмірінде және қызметінде көптеген қызметтер атқарады. Ол сол кезеңге қажетті психологиялық және физиологиялық процестерді күшейтеді де, керісінше, керек еместерін тежейді, ағзаға түсіп жатқан хабарларды қажеттілігіне байланысты іріктейді, бір іске ұзақ уақыт көңіл бөлуді қамтамасыз етеді. Зейінмен процестің бағыттылығы, іріктелуі, танымдылығы байланысты.

Зейін қабылдаудың нақтылығы мен тәптіштелгендігін, есте сақтау қызметінің мықтылығын және іріктелгендігін, ойлау қабілетінің бағыттылығы мен өнімділігін анықтайды. Зейіннің негізгі түрлерін қарастырсақ, табиғи және әлеуметтік келісілген зейін, тура зейін, еркін және еріксіз зейін, сезімтал және ойшыл зейін жатады [3].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында зейінді психологиялық феномен ретінде бір топ зерттеушілер қарастырды. В.В. Петухов, Л.М. Веккер, У. Джемс, Т. Рибо, Н.Н. Ланге, А.А. Ухтомский, Н.Ф. Добрынин, С.Л.Рубинштейн, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Т. Тәжібаев, Қ. Жарықбаев және басқа да ғалымдар өз еңбектерінде зейінге әр түрлі сипаттамалар берді. Зейін дәл қандай бір объектіге, бейнеге, оқиғаға адам санасының бағытталуы және шоғырлануы ретінде сипатталады. Дәлірек айтқанда, зейін дегеніміз айналадағы объектілердің ішінен керектісін бөліп алып, соған психикалық әрекетімізді тұрақтата алу.

А.Р. Лурия зейіннің нейропсихологиялық негізін зерттеуіне байланысты, А.А. Ухтомскийдің ізімен, доминантыны зейіннің физиологиялық механизмі ретінде қарастырады [4].

Зейіннің феноменін А.Р. Лурия мынадай тұжырымға келеді: Зейін - қажетті ақпаратты іріктеп алу, әрекеттік бағдарламаны қамтамасыз ету және олардың барысына бақылауды сақтау [4, 1].

Қазіргі уақытта зейін процесі белгілі физиологиялық жылжулармен жүрек қан тамыры қызметінің, тыныс алудың, тері-гальвандық реакция өзгерістерімен сүйемелденетіндігі жайлы деректер бар. Табиғи зейін адам туылғанда беріледі. Әлеуметтік келісілген зейін оқу мен тәрбиенің арқасында пайда болады. Тура зейін бір объектіге бағытталған, одан өзгеге ауытқымайтын, адамның өзіне қажетті қызықтары мен қажеттілігіне керек.

Жанама зейін жігермен байланысты емес, ал ерікті зейін жігермен байланысты. Еріксіз зейін, зейін белгілі бір уақытқа дейін бір нәрсеге ұстап тұруға күш салмайды, ал ерікті зейінде осы қасиеттердің бәрі болады. Сонымен қатар сезімтал және ойшыл зейінді ажыратуға болады. Біріншісі сезім мүшелерінің эмоциясымен байланысты, ал екіншісі ойдың шоғырлануы мен бағыттылығына байланысты [5].

Зейін адам миының күрделі талдау - жинақтау, интегративтік қызметінің нәтижесі және сергектік деңгейінің индикаторы ретінде қарастырылады. Зейін, негізінен, реттеуші, бақылаушы және сұрыптаушы функцияларын атқарады, дербес сипаттамасы бар, күші, кеңдігі, динамикасымен ерекшеленеді.

Адам зейінділігі көбінесе мынадай жағдайларда байқалады: қандай да болмасын істі орындауға шұғылдығы, оның өнімділігіне қарай, мнемикалық (қажеттіні жаттау) ойлылық, перцептивтік және моторлы әрекеттердің деңгейіне қарай; қабылданатын ақпаратты іріктеу дәрежесіне қарай, сананың саралылығы мен айқындығы бойынша, сонымен бірге бірқатар моторлық және вегетативтік реакциялар көз тоқтату, тітіркендіргіштерге қарай басын бұру, зейінді бағыттай алу мен шоғырландыра алу, ишара білдіру, өз денесін басқару, тынысында іркіліс жасау және басқалар.

П.Я.Гальперин зейінді ой әрекетінің ерекше түрі, бақылау әрекетінің автоматтанған түрі ретінде қарастырады [6].

Оның еңбектерінде зейінді түсіндіруге байланысты пайымдаулары келтірілген, олар:

- зейін бағыттау зерттеушілік іс-әрекеттің бір кезеңі, осыдан зейін адам психикасында нақты бір мезетте пайда болған бейнелер мен ой-мазмұнын тұрақтатуға бағытталған психологиялық әрекет;

- өз қызметі бойынша зейін осы мазмұнға қойылған бақылау. Әр адам әрекетті бағыттау, орындау және бақылау бөліктерінен тұрады. Осы тізбектегі үшінші іс зейін арқылы орындалады;

- белгілі өнім шығаруға бағытталған әрекеттен ерекше зейіннің, яғни бағыттаудың, өз алдына нәтижесі болмайды;

- психикалық бақылау әрекеті ретінде танылған құбылыс тұрғысынан зейіннің әрбір нақты көрінісі жаңа ақыл-ес ептіліктерінің пайда болу ізімен туындайды [6, 12].

Психолог Ю.Б. Гиппенрейтер «К проблеме внимания» деген еңбегінде зейінді қызметті ұйымдастыру деңгейінің нәтижесі ретінде қарастырады. Ол зейінді дербес процес ретінде қарау дұрыс деп санайды, іс-әрекетті ұйымдастыру, басты деңгейінің феноменалдық, өнімді көрінісінің жұмысы ретінде сипаттайды. Адам психикалық әрекетінде зейіннің рөлін білу үшін өзіңізді қандай да бір заттар тобына қарадым деп сезініңіз, сондағы бір зат басқа заттарға қарағанда сіздің көру аймағыңызда айрықша көзге түседі. Өзіңіздің сынақсызда ұқсас аналогиялық қатынас туады, сіздің санаңызда мағыналы әрекет құрастыру орнығады немесе осы кезде кішкене уақыт шетке ысырылады бұл сана аумағыңыздың қыры. Сіз кез келген затқа қарай аласыз, бірақ ол туралы ойлау мүлдем басқа. Бұл жағдайда санаңыздың "орталық аумағы" не туралы, не затқа қарасаңыз соған тұрақталады [7].

Сонымен зейін сананың нақтылығын және анықтығын қамтамасыз етеді. Бірақ сананың анық және нақты аумағы туралы айтқанда, олардың түрлерін қарастырумен қатар, сананың анық емес аумағы, өзінің нақты емес фазасымен өмір сүреді. Зейін кез келген психикалық процес сияқты анық физиологиялық күш негізінің жеке тітіркену бөлімдерінде және анық бағытталған ағым процесінің құрамында бір жүйке орталығынан көзге және басқаларының тежелуінен болады.

Ғалым-психологтар ырықты зейін секілді мақсат бағдарлы, бастапқы еріктік күш салуды талап ететін зейіннің және бір түрін айырып қарастырады. Бұл зейін түрінде адам толығымен іс-әрекетке шомады, оған енді іс-әрекеттің нәтижесі ғана емес, сол әрекеттің өзі де мәнді әрі қызғылықты болып көрінеді. Мұндай зейін түрін Н.Ф. Добрынин «послепроизвольный» деп атаса [8], ал Қ.Жарықбаев, А. Алдамұратов еңбектерінде «үйреншікті зейін» атауымен баламаланған [9].

Қай іс-әрекет болмасын алғашқы кезде оны игеру қаншама маңдай тер төккізіп, қиналысқа түсіріп, зорлануға душар ететіні белгілі, ал кейін үйрене келе дағдыланудан әрекеттің нәтижесі ғана емес, оның өзі де адамды өзінен өзі баурап, әдемі орындалуынан көңілді қуаныш сезімге бөлейді. Әрекет енді әдейі қайталап, еске түсіріп тұруды, ерік күшіне қосуды қажет ете бермейді, өзінен өзі орындалып жатқандай болып көрінеді. Аталған теориялар нақты деректерге негізделгені сөзсіз, бірақ әрқайсысы өздері ұстанған зейін белгілерін асыра көтеріп, қалғандарын елемеуге тырысады.

Ал шындыққа жүгінсек, зейіннің мән-мағынасын оған байланысты барша қасиеттер мен сапаларды өзара біріктіре талдау негізінде түсіну мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі уақытта зейіннің келесідей анықтамасы қабылданған.

Зейін дегеніміз - адам санасының белгілі бір затқа бағыттала тұрақталуын көрсететін құбылыс. Дәлірек айтқанда, зейін дегеніміз айналадағы обьектілердің ішінен керектісін бөліп алып, соған психикалық әрекетімізді тұрақтата алу. Мысалы, әдемі сурет салуға бекінген баланы көз алдыңызға келтіріңіз. Сурет затын, оның түр-түсі мен қағазға қалай орналасуын ойластырамын деп, жас суретшінің жұмысқа шомғаны сонша, тіпті ата-аналарының оған айтқан сөздерін мүлде аңғарар емес. Мұндайда бала зейінін істеп жатқан әрекетіне шоғырлады, назарын қажетті заттарына аударды, басқа заттардың бәріне алаңдамастан, өз керегімен шұғылданды дейміз [10].

Келтірілген мысал адамның бір мезгілде әрқандай заттар туралы ойлап, әртүрлі іспен бірдей шұғылдана алмайтындығының дәлелі. Сондықтан оның санасы белгілі бір мезеттің әрбір бөлігінде өзіне қажет болған заттар мен құбылыстардың маңызды да мәнді тараптарына бағытталады. Осындай түрлі кезеңдерге бала психикасының белгілі бір обьектіге бағыт алып және сонда азды-көпті тұрақтап отырғанын көруге болады.

Н.Ф. Добрынин, А.М. Бардиан және Н.В. Лавроса еріксіз зейіннің одан әрі дамуы қызығушылықтың артуымен байланысты, оның зейіні көп көлемдегі заттар мен құбылыстарға тоқтай алады. Зейін адамға тән әрекеттің кез-келген түрінде орын алмаса, оның нәтижелі болуы қиын.

Орыс педагогикасының атасы К.Д. Ушинский зейіннің маңызын былайша көрсетеді: "Зейін - адам санасының қорытылып өтетін барлық ойды аңғартатын, адам санасының жалғыз ғана есігі болып табылады, демек, бұл есікке ілімнің бірде-бір сөзі соқпай өте алмайды, егер ол соқпай өтсе, онда баланың санасында ештеңе де қалмайды" [11].

Зейінді психикалық процестердің тобына жатқызу дұрыс болмас еді. Өйткені адам өмірде әр нәрсені қабылдайды немесе есіне түсіреді, бірер нәрсені қиялдайды, бір нәрсе жөнінде ойлайды. Ал зейін болса, өз алдына бұларда дербес кездеспейтін, қайта солармен бірлесіп келетін психикалық әрекеттің айрықша бір жағы, сананың ерекше сипаты болып табылады. Психикалық құбылыстар зейінге түрліше әсер етеді. Сезім зейінді күшейте түсуге немесе оны бөліп жіберуге себепші болады. Мәселен, бір обьект жағымды сезім туғызып зейінді күшейтеді де, ал көрші сыныптан естілген ән-күй,

сабақ тыңдап отырған баланың зейінін төмендетеді. Ерік, ой, қиял процестері де зейінге түрліше әсер етіп отырады.

Зейіннің физиологиялық тетіктер арқылы қажетті де мәнді әсерлерді таңдауы белсенді ми қызметінің және жалпы тәннің арасындағы байланысынан болады. Адамның сергектік деңгейін оның сырт кейпін бақылап танумен бірге мидағы әлсіз ток қуатын анықтайтын электроэнцефаллограф (ЭЭГ) аппараты арқылы да білуге болады. Әдетте, сергектік бес күйде көрініс беретіні дәлелденген: терең ұйқы, қалғып-мүлгу жағдайы, сабырлы сергектік, белсенді (қатерлену) сергектік, шектен тыс сергектік. Тиімді зейін тек сабырлы және белсенді сергектік жағдайында болуы мүмкін, ал басқа кейіп кездерінде зейін сапасы кеміп, кейбір қызметтерін ғана орындай алуы ықтимал. Мысалы, мүлгіген жағдайда адам бір немесе екі әсерге ғана жауап беріп, қалған тітіркендіргіштерді тіпті сезбейді. Сондықтан шаршаған ана ешбір әсерді елеместен, терең ұйқыға берілуі мүмкін, ал нәрестесінің сәл ғана даусынан оянып кетері сөзсіз.

Зейін механизмдерінің іске қосылуында бағдарлаушы рефлекстің рөлі өте күшті. Бұл құбылыстың негізі адамдар мен жануралар ағзасының сыртқы орта өзгерістеріне сай тума қалыптасқан жауап бере алу қабілеті. Мысалы, сәл ғана сыбырдың өзінен мысық елең етіп, дыбыс шыққан тарапқа құлағын түреді. Қызықты да жауапкершілік жүктелетін жұмысқа шомған оқушылар кенет есік ашылудан, жұмыстарын қоя салып, назарын есік жаққа еріксіз аударады. Бұл рефлексті И.П. Павлов «немене?» рефлексі деп атаған [12].

Зейіннің таңдамалылығы ағзада болып тұратын күрделі процестермен байланысты. Әдетте, қоршаған орта арасынан қажетті әсерлерді саралап алуда екі топқа ағза тетіктері іске қосылады: шеткі және орталық. Перифериялық механизмдерге сезім мүшелерінің икемдесу әрекеті жатады. Әлсіз дыбысты ұғуға орай адам дыбыс шыққан тарапқа мойын бұрады, сонымен бір уақытта сезімталдығын күшейту үшін тиісті бұлшық еттер құлақ жарғағын кереді. Ал күшті дыбыста жарғақ кернеуі босаңсып, миға өтетін жағымсыз әсерді басады. Зейіннің орталық тетіктері бір жүйке ошақтарының қозуына байланысты басқа жүйке көздерінің тежелуі негізінде іске қосылып барады. Туындау әсері күшті болған қозу өзімен бір уақытта жүріп жатқан әлсіздеу процесті басып, психикалық іс-әрекеттің бағыт-бағдарын айқындап отырады. Сонымен бірге, бір-біріне қуат қосатын бір уақыттағы әлденеше тітіркендіргіштердің бірігіп, әрекетке түсуі де мүмкін. Қозулардың мұндай өзара байланысты ықпалы қажет болған әсерді таңдап,

психикалық әрекеттің белгілі бағытта жүруіне негіз қалайды. Зейіннің физиологиялық негіздерін И.П. Павлов ашқан жүйке процестерінің өзара индукция заңына байланысты түсінуге болады.

И.П. Павлов, егер ми қабығының бір алыбында қозу процесі пайда болса, осымен байланысты қалған алқаптарында тежелу процестері пайда болатындығын айтқан. Мәселен, адам бар ойымен іске қызу берілсе, басқа нәрселер туралы жөнді ойлай алмайды. Осы кезде мидың бір алабында күшті процесс болып жатады да, айналасындағы алаптарда тежелу болады [12, 24].

И.П. Павловтың «Қозудың оптималдық алабы» дейтін теориясы онан сайын толықтырады. Онда қозу мен тежеу үлкен ми сыңарларында болып отырады. Қозу процесі ешқашан ми қабығына біркелкі тегіс тарамайды. Онда әр уақытта қозу пайда болатындай жағымды «оптимальдық жағдай» жасалып отырады. Оптимальдық қозуыбар осы алап миқабығының творчестволық бөлімі, ырықты зейіннің физиологиялық негізі.

И.П. Павлов: «Бас сүйегінің сыртынан іштегі миды байқай алатын болсақ, онда ми сыңарларының оптималдық қозу пайда болатын жері жарқылдап көрінсе, ойлап отырған адамның ми сыңарларында тұрлаусыз жарқылдаған сәуле дағын көрер едік, бұлар ми сыңарларының барлық жерлерін алып жатқан азды-көпті қара көлеңке ішінде үздіксіз қозғалып жүрген болар еді», - деген [12, 25].

Мидағы тежеулердің бірінен екінші сапқа түсуі, біреулерінің күшейіп, алдыңғы сапқа шығуы осы оптималдық қозу алабының жұмысы болады. Оптималды қозу алабы өзара индукция заңы бойынша мидың басқа бөліктеріндегі тежелуді күшейтеді. Содан зейін бір жерге шоғырланады, ол қалған объектілерді байқамайтын болады. Оны «немене?» деген рефлекс-барлау рефлексі бұзады. Мысалы, сабақ жүріп жатырғанда, есік ашылса, бәріміз оған үрпие қараймыз. Үрпию қабілетінің себебі үлкен ми сыңарларында ретикулярлық формацияның жемісі болып табылады. Ырықсыз зейіннің қызығу тудыруы қарауға итермеледі. Қызығу ырықсыз зейіннің бұлағы.

Зейіннің физиологиялық негіздерін орыс физиологы академик А.А.Ухтомскийдің доминанта теориясы бойынша жақсы түсінуге болады. Доминанта латынша үстемдік ету. «Доминанта түсінігі» нақты бір мезетте жүйке орталықтарының қызметіне ықпал жасап, уақытша үстемдік етумен психикалық болмысқа бағыт-бағдар беретін қозу ошағын білдіреді. Доминантаның ерекшеліктеріне байланысты жүйке жүйесіне беріліп тұратын импульстер бірігеді әрі жинақталады, орталықтардың белсенділігі шектеліп, қозу ошағының әрекеті күшейе түседі. Үстем қозу көзінің пайда болуына

тек тітіркендіргіштің күші ғана емес, бұрын болған әсерлердің және жүйке байланыстарының өткен тәжірибеден қалыптасқан іздері де негіз бола алады. Бірақ жүйке қозғалысының индукция заңы да, доминанта жөніндегі тағы лимат та доминантадағы зейін құбылысын, әсіресе оның ырықты сипатын толық ашып бере алмайды. Оның себебі адамдарға, жануарларға тән болмаған өз зейінін мақсат бағдарлы басқара алу қабілетінің болуында. Мақсат қою мен оны нақтылап отырудан зейін туындайды, тұрақталады және ауысып тұрады. Қозудың басымдау ошағының пайда болуын бірінші және екінші сигналдық жүйелердің өзара ықпалды байланысымен түсіндірген жөн, себебі қозу тілдік (екінші) сигналдың таңдамалы иррадиациясымен бірінші сигнал жүйесіне өтеді. Өз кезегінде алғашқы тітіркендіргіштер сөздік баламаға келіп, мақсатты нақтылауға себін тигізеді де қажетті қозу көзінің одан әрі күш алуына көмектеседі [13].

Сонымен, зейін табиғаты өзара бір-біріне тәуелді байланыста болған ми құрылымының біртұтас жүйесінің іс-әрекетімен байланысты, бірақ олардың зейін түрлерін реттеудегі ролі бірқалыпты емес. Адамның кез келген әрекетінде зейіннің алатын орны зор (Сурет 1.). Әсіресе таным процесінде, оның ішінде оқу, білім ісінде маңызы ерекше. Сабақты түсінбеу, оны есіне сақтай алмау, тапсырманы орындаған кезде қате жіберу зейін қоймау салдарынан болады.

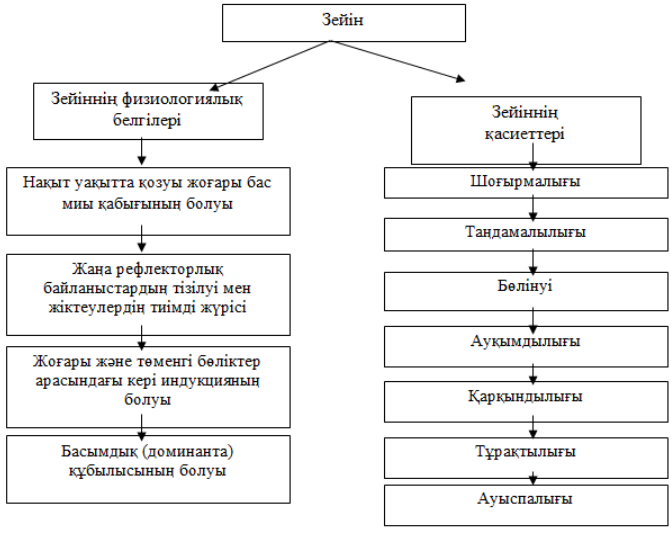

Сурет 1. Зейіннің мәні

Психологтардың зерттеулері ерікті зейіннің дамуы алғашқы жылдары бұл процесті сауатты бағыттап отыруға байланысты

екенін көрсетеді. Бұл кезде балалардың белгілі бір мақсатта жұмыс істей алу мүмкіндігінің дамуы үлкен мағынаға ие. Алғашқыда баланың алдына мақсатты үлкендер қояды және мақсатқа жетуіне көмектеседі. Балалардың ерікті зейінінің дамуы үлкендер қойған мақсатқа жетуден бастап, өзінің алдына мақсат қою мен оны іске асыруын қадағалап отыру бағытына байланысты. Еріксіз зейіннің физиологиялық негізі болып нысаналы рефлекс болып табылады. Зейіннің бұл формасы мектеп жасына дейінгі балаларда үйретудің алғашқы сатысында кездеседі. Бұл жаста бала жаңа және жарқыраған нәрселерге қызыққыш келеді. Бала әлі өз деңгейін басқара алмайды, сондықтан да сыртқы әсерлерден шыға алмайды. Бала белгісіз, түсініксіз нәрсеге зейінін аудара алмайды, олардың зейіні ауытқып, басқа нәрсеге алаңдап кетеді. Түсініксіз, белгісіз нәрселерге баланың зейінін аударуға үйретіп қана қоймай, сонымен қатар ерікті зейінін дамыту керек. Зейінін аударғанының өзінде бала негізгі, қажетті нәрсені байқамауы мүмкін. Бұл олардың ойлау қабілетінің ерекшелігімен түсіндіріледі; балалар барлық зейінін жеке заттар мен олардың қасиеттеріне аударады. Балалардың қиялында пайда болған бейнелер эмоционалды әсер береді, олар баланың ойлау қабілетіне тежеулі зейін ретінде әсер етеді. Егер заттың мәні бет жағында көрінбесе, егер ол жасырылған болса, онда кішкентай жастағы бала оны байқамайды. Ойлау қабілетінің дамуы мен жетілуіне байланысты балалар зейінін басты нәрсеге аудара алатын болады. Балалар мұқият болу керектігін түсініп қана қоймау керек, оны оған үйрету керек.

Бір нәрсеге зейін аудару адамның сыртқы кейіпімен де жақсы көрінеді. Бірақ бір қарағанда зейін анық байқала қоймайды. Өйткені біршама ұқсас сыртқы көріністерді өмірде жиі кездестіруге болады. Сондықтан кейбір мұғалімдер сыныптағы оқушылардың кескініне қарап, бір дегеннен баланың сабаққа қаншалықты зейінді, не зейінсіз отырғанын ажырата алмайды. Бұл әсіресе, тәжірибесі аз мұғалімдерде жиі кездеседі. Түрлі тәсілдер арқылы оқушы зейінінің қасиеттерін тәрбиелей отырып мектептегі барша мұғалімнің атсалысатын негізгі педагогикалық істерінің бірі.

Зейіннің қызықты да қайшылықты қасиеттері ғалымдар назарына түсіп, оның пайда болуы мен мәнін әрқилы пайымдауға негіз берді. Зейін табиғатын түсіндіруге Н.Н. Ланге ғылымда қалыптасқан келесі тұжырымдар тобын алға тартады:

- зейін қимылдық икемделудің нәтижесі. Мұндай пікір келесі негізде туындаған: зейіннің бір заттан екінші затқа ауысуы бұлшық ет қозғалыстарынсыз мүмкін емес, қимыл нәтижесінде ғана сезім ағзалары қабылдау үшін тиімді жағдайларға икемдеседі;

- зейін сана аумағының шектеулі болуынан туындайды. Сана аумағы мен ауқымның қандай мәнге ие екнін түсіндіріп жатпастан, И. Герберт пен У.Гамилтон күшті елестердің әлсіз елестерді ығыстыратынын немесе тежейтінін алға тартады;

- зейін көңіл-күй нәтижесі. Ағылшын психологиясында кең өрісті дамыған теория зейіннің алға қойылған ниетке тәуелділігіне негізделеді. Миль "ұнамды немесе жағымсыз сезімге немесе идеяға бөліну мен сол факторға зейінді қатынас екеуі де нәрсе" деп тұжырымдайды;

- зейін рухтың, сананың ерекше белсенді қабілеті. Зейін құбылысының ғажайыптылығына таң қалған психологтар оның пайда болуын түсіндіруге келмейтін белсенді қабілетпен болжайды;

- зейін жүйке тітіркендіргіштердің күшейуінің нәтижесі. Бұл гипотезаға орай зейін орталық жүйке жүйесінің мекенді тітіркену қабілетінің ұлғаюынан пайда болады деп түсіндірді;

- жүйкелік тежелу теориясы. Зейінңің негізгі себебін төмендегіше пайымдайды: алғашқы физиологиялық жүйке процесінде қаланған елестер соңғы басқа елестер мен қозғалыстардың физиологиялық процестерінен басымдау келеді, осыдан сананың ерекше шоғырлануы туындайды [14].

Психикалық бақылау әрекеті ретінде танылған құбылыс тұрғысынан зейіннің әрбір нақты көрінісі жаңа ақыл ес ептіліктерінің пайда болу ізімен туындайды. Аталған теориялар нақты деректерге негізделгені сөзсіз, бірақ әрқайсысы өздері ұсынған зейін белгілерін асыра көтеріп, қалғандарын елемеуге тырысады. Ал, шындыққа жүйенсек, зейіннің мән-мағынасын оған байланысты барша қасиеттермен сапаларды өзара біріктіре талдау негізінде түсіну мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда зейіннің келесідей анықтамасы қабылданған.

Зейін - кісінің сезімдік, ақыл-ес және қимылдық белсенділігін көтеруге қажет дүниелік немесе идеалды нысанға сананың бағытталуы және шоғырлануы [15] (Сурет 2.).

Көп жылдардан бері ғалымдар Ж. Пиаженің бала интеллектісінің дамуы теориясын қарастырып келе жатыр. Біреулер оны қолдайды, екіншілері қарсы болады, ал үшіншісі оған қосымша үлес қосады. Соңғы үлесті американдық ғалымдардың бірі Паскуале-Леоне қосты. Ол адамның интеллектуалды-мотивациялық күшін дамытып, оны "зейін күші" деп атады. Осы күш жоғары сан ретінде анықталып, адамда проблема туғанда ғана пайда болатынын айтты. Баланың зейін күші бала дамуымен қатар жүреді, ол 2 жаста 1 рет жоғары сатыға көтеріліп, 2-4 жастан және 15-16 жасқа дейін, ал мектеп жасына дейінгі ер балаларда 5-6 саты жоғары келеді [16].

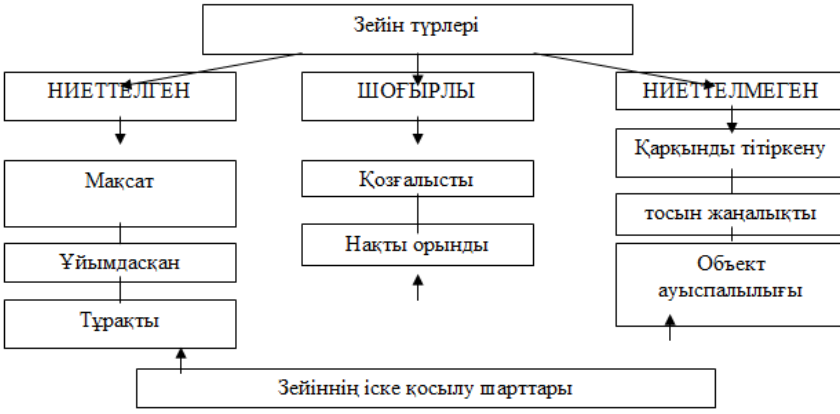

Сурет 2. Зейіннің түрлері

Зейін күшінің дамуын Т. Тәжібаевтың «Жалпы психология» деген оқулығында Ж. Пиаже теориясын атап көрсеткен, оның ойынша бала интеллектісінің әлсіздігі зейін күшінің дамуына әсер ететіндігінде. Ал, әр түрлі жастағы балалардың тапсырманы орындауында ұқсастық бар екенін Ж. Пиаже түсіндірді. Бұл уақытта Поскуале-Леоне осы мәселені қарастырып, субъктте "зейін күшін" түсіндірді. Пиаже үшін баланың оқуға дайындығының айырмашылығы операционалдық құрылыстың түрлілігімен түсіндіріледі. Осындай түрлілік зейін күшінің түрлілігімен түсіндіріледі [15, 36].

Зейіннің психологиялық теориясын Т. Рибо ұсынды. Ол зейінді эмоциямен тығыз байланысты деп санады. Рибо сонымен қатар эмоция мен зейіннің бір-бірімен тығыз байланысты және бағынышты екенін көрсетті. Оның ойынша мұндай зейін интенсивтілігі мен ұзақтылығы зейін обьектісіне негізделген эмоционалды жағдайлардың интенсивтілігі мен ұзақтылығына бағынады. Ырықсыз зейін аффективті қалыпқа бағынышты [17].

Зейіннің күйі эмоциялық күймен үнемі қатар жүріп қоймай, сонымен бірге нақты физикалық түрлілігімен және организмнің физикалық күйімен қатар жүреді. Осыны зерттей келе Рибо зейіннің механизмін көз алдымызға елестетуге болады. Рибо үшін осы психикалық процес қалпы физиологиялық корреляцияға байланысты. Сол анықтама бізді қызықтырып отыр. Рибоның концепциясын михо-физиологиялық деп атауға болады. Таза физиологиялық қалып сияқты зейін өзіне дем алу, қозғалыс және т.б. ырықты және ырықсыз реакциялардың жүйесін жатқызады [17, 1].

Интеллектуалдық зейін қан айналым жүйесін реттеп отырады. Зейін қалыпты болғанда дене мүшелерімен бірге жүреді: келбеті, денесі, шеткі мүшелері. Олар көптеген органикалық реакциялар

кезінде өз үлесін қосады. Зейіннің ең негізгі ролін Т. Рибо мына түрлермен көрсетті. Физиологиялық қозғалыстар ойлау процесіне күш береді және қалыптастырады. Көру және есту сезім органдары арқылы зейін іс-әрекетте тұрақталады және шоғырланады. Біз ұсынып отырған күште зейіннің тұрақтылығы мен шоғырлануы үнемі өзіндік физикалық маңызға ие. Оған ойлау сезімінің кернеуі ұқсасады.

Рибоның пікірі бойынша зейіннің қозғалыс эффектісі көптеген құрылымдардан: сезу, ойлау және еске түсіру анық және интенсивті түрден тұрады. Ырықты зейіннің құпиясы ол қозғалыс бағытын аяқтай алуы. Ырықты іс-әрекетті калпына келтіру біздің зейінімізге назар аударуымызбен байланысты. Осыған байланысты Рибо зейіннің маторлы теориясын ұсынды. Балаларда тілдің шығуына байланысты ырықты зейіннің саңылауы байқала бастайды. Ырықты зейін үлкендердің ықпалымен, балаларға түрлі талаптарды орындап үйретуіне орай дамып отырады (тазалық сақтау, ойыншықтарын, т.б.) [17, 2].

Зейінді психологиялық феномен ретінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында бір топ зерттеушілер қарастырды. Айталық, В.В. Петухов Л.М.Веккер, У.Джемс, Т. Рибо, Н.Н. Ланге, А.А. Ухтомский Н.Ф. Добрыниң С.Л.Рубинштейн, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев Т. Тәжібаев, Қ. Жарықбаев, т.б. еңбектерінде зейінге әр түрлі сипаттамалар берді.

Дәстүр бойынша зейін дәл сол сәтте қандай бір объектіге, бейнеге, оқиғаға адам санасының бағытталуы және шоғырлануы ретінде сипатталады. Дәлірек айтқанда, зейін дегеніміз айналадағы объектілердің ішінен керектісін бөліп алып, соған психикалық әрекетімізді тұрақтата алу [9, 17].

А.Р. Лурия зейіннің нейропсихологиялық негізін зерттеуге байланысты, А.А. Ухтомскийдің ізімен, доминантты зейіннің физиологиялық механизмі ретінде қарастырады. Зейіннің феноменін қорыта келе, А.Р.Лурия мынадай тұжырымға келеді.

Зейін - бұл қажетті ақпаратты іріктеп алу, әрекеттік бағдарламаны қамтамасыз ету және олардың барысына бақылауды сақтау. Қазіргі уақытта зейін процесі белгілі физиологиялық жылжулар мен жүрек қан тамыры қызметінің, тыныс алудың, тері-гальвандық реакция өзгерістерімен сүйемелденетіндігі жайлы деректер бар. Зейін адам миының күрделі талдау, жинақтау, интегративтік қызметінің нәтижесі және сергектік деңгейінің индикаторы ретінде қарастырылады. Зейін негізінен, реттеуші, бақылаушы және сұрыптаушы функцияларын атқарады, дербес сипаттамасы бар, күші, кеңдігі, динамикасымен ерекшеленеді.

Адам зейінділігі көбінесе мынадай жағдайларда байқалады: қандай да болмасын істі орындауға шұғылдығы, оның өнімділігіне қарай, мнемикалық ойлылық, перцептивтік және моторлы әрекеттердің деңгейіне қарай; қабылданатын ақпаратты іріктеу дәрежесіне қарай, сананың саралылығы мен айқындығы бойынша, сонымен бірге бірқатар моторлық және вегетативтік реакциялар көз тоқтату, тітіркендіргіштерге қарай басын бұру, зейінді бағыттай алу мен шоғырландыра алу, ишара білдіру, өз денесін басқару, тынысында іркіліс жасау және басқалар [4, 17].

Зейінді классификациялаған америка психологі В. Джемс «Психология негіздері» деген еңбегінде зейіннің алты түрін атайды [18].

Тағы бір американдық психолог Д.М. Болдуиннің ашқаны «айналма реакция» ұғымы. Организм мен қоршаған орта арасында адаптация мен өзара әсерлесудің үздіксіз процесі жүріп жататынын дәлелдеді. Ол тұрақсыз, аққыш зейінді асығыстық, қарқынды, парапар емес бақылаудың, шапшаң өтетін, ассимиляцияның «бір құлақтан кіріп, басқасынан шығып кететін» жағдайы ретінде қарастырады [19].

Орыстың атақты психологі Н.Н. Лангезейінді биологиялық жағынан қарастырады және бірнеше түрлерін атайды: рефлекторлық, инстинктивтік, ерікті. Сондай-ақ, еріктік процесінде қозғалыстың рөлін көрсетеді. Рефлективтік зейін түйсіктің, рефлективтік қозғалыстың кейбір түрлерінен тұрады, түйсіктің осы түрлерін жақсы қабылдауға бейімделетін орган тәрізді болады. Зейіннің бұл түрі ерік шешімінсіз, өзінен өзі өтеді. Дыбыс шыққан жаққа жалт қарау; қас қағу, т.б. Инстинктивтік зейін де қабылдаудың жақсы болуына бейімделу ретінде қарастырылады [20].

Н. Берікұлының «Жантану» деген оқу құралында еріктік зейін процестің мақсаты субъектіге бұрыннан белгілі болады делінген. Бұл зейінде адам санасында ойды, бейнелерді сақтауға күш салады. Түсінуді мақсат етіп қояды. Дәстүрлі түрде зейін ырықсыз және ырықты болып екіге бөлінеді. Сондай-ақ, ырықты зейіннен туындайтын үйреншікті зейін болады. Бұлардың ерекшелігін не десек: адамның ешқандай алдын-ала ұмтылуынсыз, мақсатынсыз, ерік күшін талап етпейтін зейінді-еріксіз (ырықсыз) зейін дейміз [21].

Қандай бір әрекет өзінің қызықтылығы және тосындылығымен адамды еріксіз баурап алады. Белгілі бір мақсат көздеп, әрекетке белгілі ерік күшін жұмсау арқылы игерілетін зейін ерікті (ырықты) зейін делінеді. Ырықты зейін дегеніміз психикалық іс-әрекеттің бір затқа, не құбылысқа бағытталуы не шоғырлануы, бұл объектіге

қатысы жоқтың ешбіріне көңіл аудармауды талап ететін процесс. Ырықты зейінге мысал келтірейік: «Жазды қалай өткіздім» тақырыбына оқушы шығарма жазуы тиіс. Әуелі ерінеді. Көңілсіздеу, селсоқ кіріседі, алаңдайды, мұғалім талабынан кейін ғана іске шындап кіріседі. Жазда басынан кешкендерін еске түсіреді. Балық аулағаны, суға шомылғаны, орманға барғаны, саңырауқұлақ тергені, көңілді ойындар, рақатты жаздың сәулетті әсері шығармаға арқау болып, балалар шығармаларын жазып шығады. Ырықты зейін себептері биологиялық емес, әлеуметтік: ол тәнмен бірге берілмейді, сәбидің ересектермен қатынасқа келу барысында қалыптасады [21, 1].

Л.С. Выготский зерттеулері анықтағандай, зейін қызметі алғашқы даму кезеңінде сәби мен ересек адам арасында бөлінген: ересек қоршаған ортадан нысанды бөле көрсетіп, оны сөзбен баламалайды, ал бала ым, ишараны байқаумен, затты танып, не сөзді қайталап, сигналға жауап қайырады. Осылайша қажетті затты бала тысқы өрістен бөліп алады. Кейін жас бала өз бетінше мақсат қоюға үйренеді. Ырықты зейін дамуы сөз, сөйлеумен тікелей байланысты. Баладағы ырықты зейіннің қалыптасуы алғашқыда оның өз қылық-әрекетін үлкендердің ауызша нұсқауларына бағындыруына тәуелді, ал содан соң, тіл қабілетінің артуымен өз әрекетін өзінің ауызша талаптарына көңілденуіне байланысты. Ырықты зейін сөйлеумен тығыз байланысты. Бастауыш сынып жасындағы кезеңде ырықты зейін сөйлеудің деңгейінің өсуімен бірге дамиды. Неғұрлым бұл шақта баланың сөйлеуі жақсы болса, соғұрлым қабылдау даму деңгейі жоғары болады да, ырықты зейін тез қалыптасады [22].

Психологтардың зерттеулерінде болып жатқан процесті сауатты басқарған жағдайда ырықты зейіннің бірнеше жылы жетерліктей инстенсивті дамитынын көрсетті. Үлкен маңызы бар ол балалардың мақсатты түрде жұмыс істей алу қабілеті. Алғашқы мақсатты оларға үлкендер қояды және оның орындалуына көмектеседі. Балаларда ырықты зейін үлкендердің және өздерінің қойған мақсаттарына жетулеріне байланысты дамып отырады. Ырықты зейіннің қайнар көзі бала тұлғасынан тыс. Бұл ырықсыз зейіннің пайда болуына кепіл бола алмайды дегенді білдіреді. Соңғысы үлкендердің жаңадан үйреткен іс-әрекеттер мен белгілі бір амал арқылы бала зейініне бағыт беріп, оны ұйымдастырады. Үлкендер бала зейінін басқара отырып, оған қажетті дәріс береді және осы жиған-тергенінің арқасында бала болашақта өз зейінін басқара алады. Балаға зейінді болуын түсіну ғана қажет емес, сонымен қоса оған үйренуі де маңызды. Ырықты зейіннің негізгі механизмі жаста

қаланады. Осы кезеңдегі ырықты зейіннің дамуы үш нұсқаудың қалыптасқанын керек етеді. Олар:

- күрделене түскен нұсқаудың бірте-бірте қабылдануы;
- әрекет жасағанда нұсқаудың зейінде сақталуы;
- өзін басқару дағдыларының дамуы.

Үйреншікті зейін - адамға дағдыланудың нәтижесінде табиғи сіңісіп кеткен, арнайы күш жұмсалмай-ақ орындалатын ырықты зейіннің негізінде пайда болған процесс. Үйреншікті зейін өзінің саналы мақсат пен қызығуларға тәуелділігін ырықты зейінге ұқсаса, ерік күштерінің қатысынсыз жүзеге асуынан ырықсыз зейінге ұқсайды. Педагогикалық процесте үйреншікті зейіннің рөлі зор [23].

Ырықсыз зейіннің түрлеріне мысалдар көп. Көшемен кетіп бара жатқанда ерекше бояулы жарнамаға еріксіз көз жүгіртеміз; көшеде милиционердің ысқырығына жалт қараймыз. Көше тәртібін бұзғаны үшін кенеттен берілген сигнал еріксіз өзіне тартады. Кез-келген тітіркендіргіштің әсеріне және мақсатсыз, кенеттен оқиғаға тап болу, т.б.

Ырықсыз зейіннің физиологиялық негізі бағыттауыш рефлекс болып есептеледі. Зейіннің осы формасы бастауыш сынып оқушыларында кездеседі. Осы кезеңде жаңа және көптеген ашық заттарға реакция мықты болады. Бала зейінін басқара алмағандықтан, көбінесе сыртқы әсерлердің қоршауында болады. Бастауыш сынып оқушыларының зейіні ойлаумен тығыз байланысты. Балалар белгісіз, ойына түсініксіз заттарға тұрақтана алмайды да, зейіндері бөтен затқа ауытқып кетеді. Егер де сәл түсініксіз затқа немесе әрекетке бала зейінін тұрақтата алса да, ол заттың ең маңызды мазмұнын ұға алмайды. Ал ойлау әрекетінің қалыптасып дамуына байланысты бала зейінін тұрақтата отырып заттың маңызды жерін ұғады. Ырықсыз зейін тудыратын факторлар:

- тітіркендіргіштің күшіне-реакция, күшті дыбыс, ашық түс. Жанама күш - мүлгіген тыныштықта сәл сыбдыр да әсер етеді; қарама-қарсы заттар (үлкен зат кішкентайларға қарағанда, күңгірт түс ашық түске қарағанда; аласа мен биік адамдар); тітіркендіргіштің мәні: айқай шуды басатын маңызды мәлімдеме, шөлдегенде судың әсері, т.б.;

- тітіркендіргіштің жаңалығы не қатынасы жаңа киім немесе бұрын көрмеген машина; «Наурыз» тойына ұлттық дәстүрде киіну, т.б.;

- көңіл-күйі аштықта тамақ исі не заттың қозғалыс күші: Трактордың ми қозғалтар әсері, т.б.

Ырықсыз зейіннің күші адамның тәжірибесіне, көңіл-күйіне, қызығуына. т.б. байланысты. Бала зейінінің көлемі бұрынғы

тәжірибесіне тікелей байланысты болады. Бала көз алдында бірнеше затты немесе құбылысты ұстап тұра алады. Бала зейінінің тұрақтылығының дамуының маңыздылығы Н.А.Агеносов мәліметтерінде айтылған. Балаларға мазмұны күрделі емес суретті бере отырып, олардың қарауын уақытпен өлшеді. Ол баланың суретке бет бұрып қарағаннан бастап, одан ауытқуына дейінгі уақытты қадағалады. Суретті еркін қарауы әр түрлі жастағы баланың орташа уақыты, зейінінің тұрақтылығы қарауға тұрақтануы шамамен 2 есеге дейін өсетінін көрсетті (6,8-ден - 12,3 сек). Бала зейіні тек тұрақты, көлемі кең болып қана қоймайды, сонымен бірге тиімді болады. Әсіресе, бұл балада ырықты әрекет қалыптасқанда байқалады [24] .

Балалардың автоматтанған әрекеттерінің ерекшеліктерін зерттеген Н.Н.Подьков әрекет қалыптасқанда зейіннің тиімділігінің өсетінін растайтын мәліметтер алды. Ол балаға пульттегі белгілі бір жүйемен орналасқан әр түрлі түстегі лампаларды өшіруді ұсынды және сигналдар мен обьектілерге бағытталған реакциялар санын тізімге тіркеп отырды. Нәтижесінде кеңістіктегі лампалардың қалай орналасқанын біразға дейін анықтай алмаған және оларды жүйелі түрде жаға білмеген. Тәжірибе жүзінде зейіннің негізгі қасиеттері бар. Зейіннің қасиеттері:

- зейіннің көлемі;
- зейіннің бөлінушілігі;
- зейіннің тұрақтылығы;
- зейіннің шоғырлануы;
- зейіннің аударылуы;
- зейіннің шашыраңқылығы [25].

Зейін көлемі ерекше құбылыс. Адам бір уақытта әр түрлі заттар жөнінде теңдей ойлап, әр қилы жұмыстарды орындауы мүмкін емес. Адам секундтың 1/ 10 бөлігінде 3-5 әріпті қамти алады, 12-14 әріптен тұратын мағыналы сөзді де қамти алады . Осыдан сырттан келіп жатқан ақпараттарды адам өзінің өңдеу мүмкіндіктеріне орай топтап, жіктейді. Сондай-ақ, адамның бір уақытта өзара байланысы жоқ бірнеше нысандарды қабылдау мүмкіндігі де шектеулі. Осы шектеу арасын танып, қабылдауы адам зейінінің көлемін білдіреді. Үлкен кісілер 4-тен 6-ға дейін объектіні, балалар 2-ден 5 объектіні байқай алады.

Зейін көлемін зерттеу үшін адамға бір уақытта талдануы қажет бір топ элементтер ұсынылып (сан, әріп, т.б), солардың ішінен саналы есте қалғаны есептеледі. Мұндай есепті жүргізу үшін тахитоскоп аппараты қолданылады. Зейін көлемі өзгермелі құбылыс. Зейін аймағына түсетін элементтер саны олардың

мазмұндық біртұтастығына және олардың арасындағы байланыстарды саналы түсінуге тәуелді келеді. Осыдан педагогикалық қызметте оқу материалын жүйелестіріп беруге мән аударып, оқушылар зейінінің көлеміне нұқсан келтірмеуді ойластырған жөн.

Зейіннің бөлінушілігі. Зейіннің бөлінуі адамның өз зейінінің ауқымында бір уақытта бірнеше әр түрлі нысандарда ұстай алу қабілетін түсінеміз. Осы қабілетіне орай әр адам бір мезгілде бірнеше әрекеттерді өз зейінінде ұстап, орындау мүмкіндігіне ие. Мысалы, әйгілі Юлий Цезарь бір уақытта өзара байланыспаған жеті іспен шұғылдана алады екен. Ал Наполеон өз көмекшілеріне бір уақыт ішінде жеті ресми құжат бойынша көрсетпе беріп, жаздыратын қабілетке ие болыпты. Бала бір мезгілде өзі есеп шығарады, тақтадағы есепке көңіл бөледі, мұғалімнің сөзін тыңдайды. Мұғалім оқытып тұрған сәтте сабақ мазмұнын тексереді, балалардың тәртібін қадағалайды, әр баланың сабаққа қалай қатысып отырғанын бақылайды; дирижер бірнеше адамды бір шыбықпен нұсқайды, ойнаушының бәрін көріп естіп тұрады, бірақ өмір тәжірибесі көрсеткендей, адам тек қана бір істі, кейде екі істі саналы орындау мүмкіндігіне ие. Бұл жағдайда орындалып жатқан жұмыстың бірі саналы зейінді талап етпейтіндей, автоматтандырылған дәрежеде болуы қажет. Егер бұл шарт сақталмаса іс-әрекеттерді біріктіріп орындау мүмкін емес.

Зейіннің шоғырлануы. Зейіннің шоғырлануы, оның белгілі бір нысанға бағытталып, онда топталу күші мен дәрежесі, яғни психикалық немесе саналы іс-әрекеттің толығымен қажетті нүктеге шоғуі. Зейіннің шоғырлануы ми қабығындағы қозу ошағының доминанттық қызметімен тікелей байланысты [13, 25].

Дәлірек айтсақ, шоғырлану нысанды ошақтағы қозудың және сонымен бір уақытта жүретін бас ми қабығындағы басқа аймақтардың тежелуінің салдарынан келіп шығады. Мысалы, хирургтің операция үстіндегі қызметі, баланың модель жасауы, оқушының сабақта зейінді көп нәрсеге аудармай, бір нәрсеге аудара алуы бұған мысал болады.

Зейіннің аударылуы (ауысуы). Зейіннің алаңдаушылығы бұл зейіннің бір нысаннан екіншісіне ырықсыз ауысуы. Мұндай ауысу қандай да іспен шұғылданып отырған адамға тыс тітіркендіргіш әсерлердің ықпал етуінен туындайды. Алаңдау сыртқы және ішкі болып бөлінеді. Сыртқы алаңдаушылық субъектке тысқы, қоршаған орта жағдайлары әсер етіп, ырықты зейіннің ырықсыз зейінге ауысуынан болады. Әсіресе, адамды алаңдататын жағдайлар заттар мен құбылыстардың кенеттен пайда болып, күшті өзгермелі әрі жедел әсер етуіне байланысты. Сондықтан оқушылардың сабақ

дайындау барысында оларды негізгі ісінен алаңдататын заттар мен әсерлерді болдырмауға тырысу қажет. Зейіннің ішкі алаңдауы көңіл-күй, толғаныс нәтижесінде туындайды, орындалатын іске қызықпаудан, жауапкершілікті сезінбеуден келіп шығады. Шәкірт өзінің оқу жұмысымен байыпты әрі тиімді шұғылдануы үшін оның болмысындағы сабақтан алаңдататын көңіл күйзелістерін (ашу, ыза, қорқу, ж.т.б.) басып отыру керек. Сонымен бірге оқушыларға алаңдаушылықты кеміту үшін оларда білімге, оны игеруге деген ұмтылыс пен қызығушылықты тәрбиелеп бару өте маңызды қызмет.

Зейіннің тұрақтылығы. Тұрақтылық зейіннің уақыт аралығына байланысты болып, оның белгілі бір нысанға көзделу мерзімінің ұзақтығын аңдатады. Тұрақтылық перифериялық (шеткі) және орталық жүйке факторларына тәуелді. Эксперименттік зерттеулерге қарағанда, зейін белгілі уақыт аралығында қайталанып отыратын ырықсыз тербеліс сипатында болады. Бұл тербелістердің уақыт ұзақтығы 2-3 секундтен 12 секундке дейін созылуы мүмкін. Мысалы, сағат тықылына зейін қоятын болсақ, бірде ол тықыл естіліп, бірде байқалмайтынын сеземіз. Ал күрделі объекттерге назар аударсақ, ондағы тербелістер басқаша заттың кейде бір бөлігі, екіншіде басқа бөлігі фигура түрінде елестейді. Бірақ ескеретін жәйт: шын мәнінде, зейіннің өте қысқа уақыт аралығындағы майда тербелістері жалпыланған заңдылық сипатына ие емес. Бір жағдайда зейін жиі, ауыспалы қысқа тербелістерге келетін болса, ендігі бір жағдайларда ұзақ мерзімді тұрақтылығымен сипатталады[14, 15].

Қазір дәлелденгендей, зейін тұрақтылығының ең бір мәнді шарты назардағы нысанның жаңа тараптары мен байланыстарының ашылу мүмкіндігінің болуы. Алға қойылған мақсатқа орай зат көзге алынып, оның бөліктерінің өзара байланыстары мен бір-біріне кірігулерінің жаңа қырларын ашатын болсақ, зейін ұзақ уақыт өзінің тұрақтылығын жоғалтпайды. Ал назарға алынған заттың мазмұны одан әрі зерттеуде өзінің жаңа ерекшеліктерін таныту мүмкіндігіне ие болмаса, зейін күйзеліске келіп, алаңдауға түседі. Басқаша айтсақ, қандай да бір нысанға бағытталған зейіннің тұрақты болуы сананың қозғалысты қалпына байланысты. Көздеген нысанымыз дамуда болып, өзінің жаңа мазмұнымен ашылып баруы қажетті. Егер зейін барша жағдайларда тұрақсыздығымен көрініс тапса, онда қандай да ақыл-ой жұмысы болуы мүмкін емес. Затты тануға ақыл-ой әрекетінің араласуымен зейін тұрақтылығы күшейе түседі. Сонымен зейін тұрақтылығы бірнеше жағдайларға байланысты болып келеді. Олардың ішінде материал ерекшелігі, оның қиындық деңгейі, бұрыннан таныс, не белгісіз болуы,

түсініктілігі, субъектінің оған деген қатынасы, сондай-ақ зерттеуші-үйренушінің даралық қасиеттерімен анықталады.

Зейіннің шашыраңқылығы. Зейіннің шашыраңқылығы адамның ұзақ уақыт аралығында өз зейіні мен назарын нақты затқа бағыттай алмауын айтамыз. Шашыраңқылықтың екі түрі белгілі: жалған және шын.

Жалған шашыраңқылық адамның бір іске өте беріліп, өзін тікелей қоршаған заттар мен құбылыстар әсерінде еленбеуі. Мұндай шашыраңқылық шығармашылық жұмыстармен шұғылданатын адамдарда көп кездеседі. Адамның ішкі жан-күйі бағытталуынан болатын шашыраңқылықтың қызметке онша зияны жоқ, оның қоршаған ортада бағдар алып жүруіне біраз кедергі жасайды. Адамға көп нұқсан келтіретін зейіннің түрі – шын шашыраңқылық. Мұндай құбылысқа кезіккен адамның өзі ырықты зейінін қандай да бір затқа не әрекетке бағыттап, тоқтата алуы қиындайды, оның көп ерік күшін жұмсауына тура келеді. Зейіні шашыраңқы адамның ырықты зейіні тұрақсыз, алаңдауға берілгіш келеді. Шын шашыраңқылықтың физиологиялық себебі ішкі тежелу күшінің кемдігінен. Сөз сигналдарының әсерінен туындайтын қозулар жеңіл тарап кетіп, шоғырлануға келмейді. Осының салдарынан зейіні шашыраңқы адамның ми қабығында қажет болған қозулардың тұрақсыз көздері орнығады. Шын шашыраңқы зейіннің себептері әртүрлі. Бұларды біліп қою әр мұғалім үшін міндетті талап. Бұлар:

- жүйке жүйесінің жалпы зақымдануы;
- қан аздылық;
- мұрын, тамақ сырқаттарынан миға оттегінің жеткілікті келіп түспеуі;
- дене мен ой шаршауының;
- көңіл-күй күйзелістері.

Шын шашыраңқылықтың тағы бір себебі мидың күшті әсерлерге көп душар болуынан. Осыдан оқу жылы барысында баланы көп кино көруден, шектен тыс думанды жиылыстардан сақтандыру қажет. Шын шашыраңқылық тұрақты қызығулардың кемдігінен де болады. Кейбір оқушылар жағдайына қарамастан бірден көп іске араласады (спорт үйірмесі, кітапхана, ән-күй, т.б.), бірақ ешбірімен де ыждағатты шұғылдана алмайды. Осыдан бала зейін шашыраңқылығына ұшырап, оңды оқи алмайды. Шын шашыраңқылық отбасында дұрыс тәрбиенің болмауынан да туындайды: сабақ дайындау режимінің бұзылуы, ойын мен демалыстың реттелмеуі, еңбектік міндеттерден ажырауы, тілегінің бәрін орындай беру. Мұғалімнің келеңсіз әрекетінен болатын

сабақтағы салғырттық пен енжарлық оқушылардағы шын шашыраңқылықтың және бір себебі.

Қазіргі кезде зейін өзінің субъективті және объективті көріністері мен адамның психикалық іс-әрекетінің жүйелілігін талап етеді. Жүйелі психикалық іс-әрекеттің кез келген түрі белсенді қабылдау, терең ойлау, естегі бейнеге шоғырлану немесе күрделі қозғалыстарды сапалы орындау зейіннің қызметіне тәуелді. Зейін психологиядағы сана және ерік-жігер сынды іргелі ұғымдармен тығыз байланысты. Зейінді зерттеуге арналған үш ірі классикалық бағыттарын: сана психологиясын, іс-әрекет психологиясын, когнитивтік психологияны теориялық-әдіснамалық және эксперименталдық тұрғыдан талдау құрайды. Зейіннің феноменологиясы, түрлері мен қасиеттері С.В. Кравковтың, С.Л.Рубинштейннің, Р. Вудвортстың, Н. Лангенің зейінге арналған еңбектерінен, оларға қосымша С.Л. Франктің, А.Ф. Лазурскийдің және Л.С.Выготскийдің рухани өмірдің процестерін, адамның даралық ерекшеліктерін және педагогикалық міндеттерді зерттеген еңбектері негізінде танылады.

С.Л. Рубинштейннің пікірінше, зейінде сананың затпен байланысы көрініс табады. Зейін мен объект өзара әсерде болады. Бір жағынан, зейін затқа немесе объектіге бағытталады, екінші жағынан, объект зейінді өзіне аудартады. Зейіннің нақты бір объектіге бөлінуі субъектіге, яғни адамға ғана байланысты емес, сондай-ақ зейінді тудырған объектінің қасиеттері мен сапаларына да байланысты.

Зейіннің оянуы бағдарлық зерттеудің бастамасы. В.И. Страховтың тұжырымдауынша, шынайы зейін мен шынайы зейін емеспен қатар, адамда зейінді болып көріну және зейінді емес болып көріну деген қасиеттер кездеседі. Оны ол зейіннің сыртқы формасы мен оның шынайы күйінің кейде сәйкес келмеуімен түсіндіреді [26].

Зейін тітіркендіргіштердің келесі қасиеттерімен ынталандырылады:

- интенсивтілігі;
- жаңалығы;
- аффективтілігі.

П.Я. Гальпериннің тұжырымынша зейін бағдарлық-зерттеулік іс-әрекеттің негізгі шарты. Қызметі жағынан зейін өзі бағытталған феноменнің мазмұнын қадағалау болып табылады. Зейінде қадағалау белгілі бір белгі, өлшем, үлгі арқылы жүзеге асады [6, 20].

Ал Л.С. Выготский бойынша, ырықты зейін ұғымдардың, түсініктердің дамуына байланысты, яғни берілген жайтта қалай

әрекет ету қажеттілігін түсінуге, жалпы, жағдайды түсіне білуге байланысты [22, 6].

Адамның психикалық ұйымдасуының құрылымына сүйене отырып, зейінді:

- процесс (немесе психикалық процестің жағы: сенсорлық және т.б.) ретінде;
- күй (зейіннің шоғырланған күйі) ретінде;
- тұлғалық қасиет (зейінділік) ретінде анықтауға болады.

Адамның зейінділік күйіне тән нәрселер: сезімталдық, ойдың айқындығы, сезім кернеуі және ерік күшінің әсерімен істі ойдағыдай орындап шығуы үшін жан дүниесінің шапшаңдығы. Мұндай жағдайда ырықты зейін басым болады.

Зейінділік күй адамның мүдделі ісі мен қажетті нәрсеге қызығуының кеүшейюіне байланысты. Бұл жағдайда ырықсыз зейін басым болады. Зейін күйінің тағы бір қыры зейінсіздік немесе зейіннің шашырап алаңдауынан байқалатын ерекшелік. Ауыр жұмыстан шаршау, терең ойға бату, қызықсыз істі орындау сияқты себептер кісі зейінін шашыратып, оны алаңдатуға ұшыратады. Соның салдарынан зейінсіздік туады.

Адамды мінез сипатына қарай зейінді, зейінсіз, алаңғасар деп қарастырамыз. Іс-әрекет кезінде зейіннің белгілі бір түрлері қосарланып, зейінділікті тудырады. Еркі күшті, алдына қойған мақсаты айқын, соған жетуге талпынушы кісіге ырықты жене үйреншікті зейін тән. Бұл жағдайда зейіннің ауысу шабандығы, бөлінуінің нашарлығы сияқы кемшіліктер байқала қоймайды.

Зейінсіздік бір нәрсеге ден қоя алмай, үстірт пікір айту, өзге адамның жан дүниесін байқайалмау. Жігерсіздік білім саяздығы, мейірімсіздік сияқты ерекшеліктер басқа адамдардың тағдырымен санаспайтын немқұрайлықты туғызады. Адам бір нәрсеге ықыласты, ал өзге нәрсеге ықылассыз болуы мүмкін. Бұл адамдардың нәрселерге деген талғампаздығын көрсетеді. Ой талғамының дәлдігі, қолға алған істі аяғына дейін бітіру, адамның жан дүниесінің босандығы, табансыздық көрсету, ұшқалақ мінез-бәрі де адам зейінінің типтік сипаттарын білдіретін қасиет-ерекшеліктер. Зейіннің саналы әркетпен, адамның мінез-құлқымен, темперамент ерекшеліктерімен байланысты екендігі адам психикасының кез келген ерекшелігінен анық аңғарылып тұрады. Осы ерекшеліктері мен сипаттарына орай зейін адамның психологиялық құрылымында айырықша орын алып, оның іс-әрекет түрлерінде, бағыт-бағдарында айқын көрініс береді. Бір сөзбен түйіндегенде, зейін адамның саналы әрекетінің, жалпы психикалық дүниесінің есігі деуге болады. Перспективті талпындыру мотивтері оқушының өзінің көздеген мақсатына

ұмтылушылығына, оның іс-әрекетінің, ырықты зейінінің ерекшеліктері баланы болашаққа бағышталуына ықпалын тигізеді. Бұған жататын мотивтер:

а) мамандықты таңдап алуға байланысты шәкірттердің пәнге қызығушылығы; ә) келешек мамандыққа байланысы жоқ белгілі іс-әрекеттеріне қызығушылық.

Бұл жерде мұғалім оқушыны белгілі бір мақсатқа ынталандыруы қажет. Ойдың талпындыру мотивтері ырықты зейінінің ерекшеліктері қалыптастыру процесімен байланысты, іс -әрекеттің барысында сұрақтар немесе проблемаға оқушы өз бетінше жауап беруге тілек білдіреді тырысады, тапсырманы табысты орындағаны үшін қанағат сезіміне бөленеді.

Т. Сабыров: «оқушылардың оқудағы белсенділігі дегеніміз – ырықты зейінінің оқуға қажетті білім мен дағдыны меңгеру, оларды өмірлік тәжірибеде пайдалана білуге үйренуге оқушының істейтін сапалы әрекеті»,-деп атап көрсетеді [27].

Бастауыш сынып оқушыларының мақсатқа бағытталған зейіні болмайды. Олар өздерінің зейінін өздеріне тікелей қызығушылығымен, анықтағышымен, өзгешелігімен, ерекшеленетін нәрселерге аударады, (ырықсыз зейін) мектеп жұмысының шарттары алғашқы күннен бастап-ақ баладан сол кезде оны қызықтыра алуы да мүмкін, пәндерді және мәліметтерді назардан тыс қолдануда талап етеді. Бала біртіндеп жай, сырттай тартымды заттарға емес қабілеттіліктерге зейінін бағыттап, оны дәйекті ұстауды үлгермейді. Төменгі сыныптарда көптеген оқушылар ырықты зейінді игереді, оны мұғалім түсіндірген немесе кітапта бар кез-келген материалға көздей алады, ырықты зейін, оны қандай да бір міндетке алдын ала ойластырып бағыттай білу ең маңызды жетістік болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Фридман Л.М. Наглядность и моделирование в обучении. М.: Знание, 1984
2. Песталоцци И.Г. И. Г. Песталоцци. Избранные педагогические сочинения В 2-х томах. Изд-во "Педагогика", М., 1981 г.
3. Жұмасова К.С. Психология: Астана: Фолиант, 2006.
4. Лурия А.Р. Внимание и память. М. 1975.
5. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. – Алматы, Эверо, 2004 ж
6. Гальперин П.Я. Экспериментальная формирование внимания (История и современное состояние внимания). – Москва, 1996.
7. Гиппенрейтер Ю.Б. К проблеме внимания. М.: МГУ, 1983.

8. Добрынин Н.Ф. О теории и воспитании внимания В 2-х томах. Изд-во "Педагогика", М., 1981 г.

9. Жарықбаев Қ., Алдамұратов А. Қызықты психология. Алматы, “Қазақ университеті”, 1991

10. Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы: Қазақстан, 1998ж

11. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Том 4. Москва.: Педагогика, 1989

12. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. Том 3. Книга 1 Издательство Академии Наук 1982

13. Ухтомский А.А. Избранные труды М.: Книга по Требованию, 2012.

14. Ланге Н.Н. Ланге Н.Н. Теория волевого внимания // Хрестоматия по вниманию / Под ред. А.Н.Леонтьева, А.А.Пузырея, В.Я.Романова. М., 1982 г

15. Тәжібаев Т. Жалпы психология. – Алматы: Қазақ университеті, 1993ж

16. Паскуале-Леоне Хрестоматия по вниманию/ В.Я.Романова. М., 1983

17. Рибо Т. "Психология внимания". Спб., 1991

18. Джемс В. Психология. М.: Педагогика 1991.

19. Болдуин Д.М. Духовное развитие детского индивидуума и человеческого рода Академии Наук 1987

20. Лангезей Н.Н. Новое литературное обозрение, № 34, 1998.

21. Берікұлы Н. Жантану. Оқу құралы. – Ақтөбе, 2006ж

22. Выготский Л. С. Педагогическая психология М, 1991г

23. Жарықбаев Қ.Б. Психология. Педучилищелерге арналған. Алматы, Мектеп, 1982.

24. Агеносов Н.А. Психология. М.: 1993

25. Подьков Н.Н. Мышление дошкольника. М.: Педагогика.1985.

26. Страхов В.И. Проблемы внимания Сарат. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского,1995

27. Сабыров Т. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру А.1990

Резюме

Развитие вниямания младших школьников – важнейшее требование учебных занятий. В этом контексте правильное использование игровых технологий является одним из наиболее важных вопросов. Используя игровые технологии, можно развивать внимание учащихся младших классов, вызывать интерес к предмету, повышать качество образования. Поэтому в последние годы образовательные учреждения должны не только давать образование по основам науки, но и учить детей мыслить, развивать их способности и символы, давать каждому ребенку возможность проявить себя. Основная цель образования – развитие интеллекта ребенка и выполнение интеллектуальных задач. В этом контексте важное место занимает развитие внимания ребенка. Ведь если

внимание ребенка будет развито на достаточном уровне, успеваемость школьников повысится и у них появится возможность добиться успеха. Поэтому потребность в развитии внимательного мышления у детей младшего школьного возраста возрастает.

Ключевые слова: *ученик начальной школы, внимание, развитие внимания, познавательные процессы, учебная деятельность, психолого-педагогические особенности, цифровая образовательная среда, игровые технологии, познавательная деятельность, современное образование.*

Summary

The development of attention in younger schoolchildren is the most important requirement of educational classes. In this context, the correct use of gaming technology is one of the most important issues. Using gaming technologies, you can develop the attention of primary school students, arouse interest in the subject, and improve the quality of education. Therefore, in recent years, educational institutions must not only provide education on the basics of science, but also teach children to think, develop their abilities and symbols, and give each child the opportunity to express themselves. The main goal of education is to develop the child's intelligence and perform intellectual tasks. In this context, the development of the child's attention plays an important role. After all, if the child's attention is developed at a sufficient level, the schoolchildren's performance will increase and they will have the opportunity to succeed. Therefore, the need for the development of attentive thinking in children of primary school age is increasing.

Keywords: *primary school student, attention, development of attention, cognitive processes, learning activity, psychological and pedagogical features, digital educational environment, game technologies, cognitive activity, modern education.*

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

ОӘК: 372.893

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бейбітова Роза
Астана қаласы әкімдігінің "Смағұл Сәдуақасұлы атындағы №78 мектеп-гимназия" ШЖҚ МКК, тарихы пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. *Мақалада жасанды интеллект технологияларын тарих пәнін оқыту үдерісінде қолданудың ерекшеліктері, педагогикалық мүмкіндіктері мен ықтимал тәуекелдері қарастырылады. Қазіргі білім беру кеңістігіндегі цифрлық трансформация жағдайында жасанды интеллект білім алушылардың тарихи материалды меңгеруіне, дереккөздерді салыстыруына, тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтауына және сыни ойлау қабілеттерін дамытуына ықпал ететін құрал ретінде сипатталады. Жасанды интеллект көмегімен тарихи оқиғаларды визуализациялау, интерактивті тапсырмалар әзірлеу, тарихи тұлғалар мен кезеңдер бойынша салыстырмалы талдау жүргізу және білім алушылардың жеке оқу қажеттіліктеріне бейімделген тапсырмалар құрастыру мүмкіндіктері талданады. Сонымен қатар жасанды интеллект ұсынған тарихи ақпараттың шынайылығын тексеру, академиялық адалдықты сақтау, жалған немесе бұрмаланған мәліметтерді ажырату мәселелеріне назар аударылады. Тарих пәні мұғалімінің жаңа цифрлық ортадағы рөлі айқындалып, жасанды интеллектіні педагогті алмастыратын емес, оның кәсіби мүмкіндіктерін кеңейтетін көмекші құрал ретінде пайдалану қажеттілігі негізделеді.*

Түйін сөздер: *жасанды интеллект, тарих пәні, тарихты оқыту әдістемесі, цифрлық білім беру, тарихи дереккөз, сыни ойлау, цифрлық сауаттылық, академиялық адалдық, педагогикалық технология.*

Кіріспе

Қазіргі кезеңде жасанды интеллект технологиялары қоғамдық өмірдің көптеген салаларымен қатар білім беру жүйесіне де белсенді еніп келеді. Генеративті жасанды интеллект жүйелерінің

дамуы ақпаратты іздеу, өңдеу, талдау және жаңа мазмұн қалыптастыру мүмкіндіктерін кеңейтті. Бұл өзгерістер білім беру мазмұнына ғана емес, педагог пен білім алушының өзара әрекеттесуіне, оқыту әдістеріне және білім нәтижелерін бағалауға да ықпал етуде.

Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллектіні қолдану ерекше маңызға ие. Себебі тарихты оқыту тек тарихи даталар мен оқиғаларды есте сақтаудан тұрмайды. Білім алушы тарихи құбылыстардың себептері мен салдарын түсініп, әртүрлі дереккөздерді салыстырып, тарихи оқиғаларға түрлі көзқарастар тұрғысынан баға беріп, дәлелді қорытынды жасай алуы қажет.

Дәстүрлі сабақта мұғалім оқулық, тарихи құжаттар, карталар, иллюстрациялар және басқа да дереккөздерді пайдаланады. Жасанды интеллект осы мүмкіндіктерді кеңейтіп, қысқа уақыт ішінде тарихи ақпаратты жүйелеуге, салыстырмалы кестелер мен тапсырмалар құрастыруға, белгілі бір тарихи мәселе бойынша бірнеше көзқарасты ұсынуға және білім алушының деңгейіне сәйкес оқу материалын бейімдеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар тарих саласында жасанды интеллектіні пайдалану ерекше жауапкершілікті талап етеді. Генеративті жүйе тарихи фактілерді қате көрсетуі, болмаған оқиғаларды немесе дереккөздерді ұсынуы, тарихи тұлғалардың сөздерін дәлелсіз келтіруі мүмкін. Сондықтан жасанды интеллектіні тарих пәніне енгізудің негізгі шарты – оның нәтижесін тарихи деректермен салыстырып, сыни тұрғыдан тексеру.

Жасанды интеллект және тарихты оқытудың жаңа мүмкіндіктері

Жасанды интеллект тарих пәнін оқытудың дәстүрлі әдістерін толықтыратын тиімді цифрлық құрал бола алады. Оның басты артықшылықтарының бірі – үлкен көлемдегі ақпаратты қысқа уақытта өңдеп, белгілі бір тақырып бойынша құрылымдалған материал ұсыну мүмкіндігі.

Мысалы, мұғалім белгілі бір тарихи кезең бойынша негізгі оқиғалардың хронологиялық тізбегін, тарихи тұлғалардың салыстырмалы сипаттамасын немесе бірнеше мемлекеттің даму ерекшеліктерін көрсететін кестенің бастапқы нұсқасын жасанды интеллект көмегімен әзірлей алады. Бұл мұғалімнің техникалық жұмысқа жұмсайтын уақытын қысқартып, сабақтың әдістемелік мазмұнына көбірек көңіл бөлуіне мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект білім алушылар үшін де ақпаратты түсіндіретін қосымша құрал қызметін атқара алады. Күрделі тарихи мәтінді қарапайым тілмен түсіндіру, тарихи терминнің мағынасын

ашу, оқиғаның алғышарттары мен салдарын жүйелеу немесе белгілі бір кезең туралы сұрақтарға жауап беру оның оқу материалын өздігінен меңгеруіне көмектеседі.

Алайда мұнда маңызды педагогикалық қағида сақталуы тиіс: жасанды интеллект дайын білімнің жалғыз көзіне айналмауы керек. Оның жауабы тарихи оқулықтармен, құжаттармен, архивтік материалдармен және ғылыми еңбектермен салыстырылып тексерілуі қажет.

Тарихи дереккөздермен жұмыс және сыни ойлау

Тарих пәнінің маңызды міндеттерінің бірі – білім алушыны тарихи дереккөздермен жұмыс істеуге үйрету. Тарихи дерек әрдайым белгілі бір кезеңде, әлеуметтік жағдайда және нақты автордың көзқарасы негізінде қалыптасады. Сондықтан дереккөздің авторын, уақытын, мақсатын, аудиториясын және тарихи контекстін анықтау тарихи ойлаудың маңызды бөлігі болып табылады.

Жасанды интеллектіні осы мақсатта тиімді пайдалануға болады. Мысалы, білім алушыларға тарихи оқиға туралы жасанды интеллект қалыптастырған мәтінді беріп, ондағы фактілерді оқулықтағы немесе бастапқы тарихи деректердегі ақпаратпен салыстыру тапсырмасын ұсынуға болады.

Мұндай жұмыс барысында білім алушы:

- ақпараттың дереккөзін анықтайды;
- тарихи даталар мен есімдерді тексереді;
- факті мен пікірді ажыратады;
- бірнеше дереккөздегі ақпаратты салыстырады;
- қарама-қайшылықтарды анықтайды;
- өз қорытындысын дәлелдермен негіздейді.

Осылайша жасанды интеллектіні тек «жауап беруші» ретінде емес, тексеруді қажет ететін ақпарат көзі ретінде қолдану білім алушының сыни ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Мәселен, Қазақстан тарихы сабағында білім алушылар жасанды интеллектіден Қазақ хандығының құрылу себептері туралы жауап алып, оны оқулықтағы мәліметтермен және ұсынылған тарихи деректермен салыстыра алады. Нәтижесінде «ЖИ жауабының қай бөлігі дерекпен расталады?», «Қандай ақпаратқа қосымша дәлел қажет?», «Қандай маңызды фактор ескерілмеген?» деген сұрақтарға жауап береді.

Бұл тәсіл тарихты дайын мәліметтер жиынтығы ретінде емес, дәлелдер негізінде зерттелетін ғылым ретінде қабылдауға ықпал етеді.

Тарихи оқиғаларды визуализациялау

Тарихты оқытудағы күрделі мәселелердің бірі – білім алушының өткен кезеңді елестетуі. Тарихи оқиға мен қазіргі уақыт арасында ондаған немесе жүздеген жылдар болуы мүмкін. Сондықтан карталар, тарихи суреттер, инфографика және басқа визуалды материалдар сабақтың маңызды компоненті болып табылады.

Жасанды интеллект тарихи материалдарды визуализациялаудың қосымша мүмкіндіктерін ұсынады. Оның көмегімен белгілі бір тарихи кезеңге арналған иллюстрацияның концепциясын әзірлеуге, оқиғалардың хронологиялық схемасын жасауға немесе күрделі тарихи үдерістерді инфографика түрінде көрсетуге болады.

Дегенмен жасанды интеллект жасаған тарихи суретті нақты тарихи фотосурет немесе түпнұсқа құжат ретінде көрсетуге болмайды. Егер жасанды интеллект арқылы тарихи реконструкция жасалса, оның **ЖИ көмегімен жасалған иллюстрация немесе реконструкция** екені міндетті түрде көрсетілуі қажет.

Бұл талап білім алушының тарихи дерек пен көркем реконструкцияның арасындағы айырмашылықты түсінуі үшін маңызды.

Жасанды интеллект арқылы тарихи тұлғаларды зерттеу

Тарихи тұлғаларды зерттеуде де жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін пайдалануға болады. Мысалы, білім алушылар белгілі бір мемлекет қайраткерінің қызметін, оның саяси шешімдерін немесе тарихи рөлін бірнеше критерий бойынша салыстыра алады.

Қызықты әдістердің бірі – шартты тарихи диалог құру. Білім алушы жасанды интеллектіге белгілі бір тарихи тұлғаның көзқарасы тұрғысынан сұрақтарға жауап беруді ұсына алады.

Алайда мұнда «тарихи тұлғаның жауабы» оның шынайы айтқан сөзі емес, қолда бар мәліметтер негізінде жасалған модельдік жауап екенін білім алушы нақты түсінуі керек.

Осыдан кейін оқушы ЖИ ұсынған жауапты нақты тарихи құжаттармен салыстырады. Мысалы: «Бұл пікірді қандай тарихи дерек растайды?», «Тұлғаның нақты еңбектерінде осындай ой кездесе ме?» немесе «Жасанды интеллект қай тұста интерпретация жасап отыр?» деген сұрақтар қойылады.

Осы әдіс дұрыс ұйымдастырылған жағдайда білім алушының тарихи эмпатиясын, зерттеушілік қабілетін және дереккөзге сыни көзқарасын дамытуға болады.

Жеке оқу траекториясын ұйымдастыру

Бір сыныптағы білім алушылардың тарих пәні бойынша дайындық деңгейі бірдей болмайды. Бір оқушы тарихи даталарды

жақсы меңгергенімен, себеп-салдарлық байланысты анықтауда қиналуы мүмкін. Екінші оқушы тарихи процесті жақсы түсінгенімен, терминологияны меңгеруде қиындық көреді.

Жасанды интеллект мұғалімге әртүрлі деңгейдегі тапсырмалардың бастапқы нұсқаларын әзірлеуге көмектесе алады.

Мысалы, бір тарихи тақырып бойынша:

бірінші деңгейде – негізгі ұғымдар, даталар мен тұлғаларды анықтау;

екінші деңгейде – тарихи оқиғалардың себептері мен салдарын салыстыру;

үшінші деңгейде – бірнеше дереккөзді талдап, өзіндік қорытынды жасау;

жоғары деңгейде – тарихи мәселе бойынша дәлелді эссе немесе зерттеу жобасын әзірлеу тапсырмалары берілуі мүмкін.

Осылайша жасанды интеллект сараланған оқытуды ұйымдастыруда мұғалімге көмекші құрал қызметін атқарады.

Мұғалімнің рөлі

Жасанды интеллект дамыған сайын мұғалімнің рөлі азаяды деген пікірмен толық келісуге болмайды. Керісінше, ақпарат көлемі көбейген сайын оны педагогикалық тұрғыдан дұрыс іріктей алатын маманның маңызы артады.

Тарих мұғалімі енді тек тарихи ақпаратты жеткізуші емес. Ол – білім алушыны дереккөзбен жұмыс істеуге үйретететін, тарихи ақпараттың сенімділігін бағалауға бағыттайтын, пікірталас ұйымдастыратын және тарихи сананың қалыптасуына ықпал ететін педагог.

Жасанды интеллект сабақ жоспарын, сұрақтарды немесе тапсырмалардың нұсқаларын ұсына алады. Бірақ қандай материалдың жас ерекшелігіне сәйкес келетінін, оның тарихи тұрғыдан қаншалықты дәл екенін және сабақтың тәрбиелік мақсатына сәйкес келетінін мұғалім анықтайды.

Сондықтан жасанды интеллект мұғалімді алмастыратын технология ретінде емес, оның кәсіби қызметін қолдайтын **интеллектуалдық көмекші** ретінде қарастырылуы тиіс.

Жасанды интеллектіні қолданудағы тәуекелдер

Тарих пәнінде жасанды интеллектіні пайдаланудың мүмкіндіктерімен қатар бірқатар тәуекелдері де бар.

Біріншіден, **тарихи ақпараттың дәлдігі** мәселесі. Жасанды интеллект кей жағдайда дұрыс емес дата, тұлға, оқиға немесе әдебиет ұсынуы мүмкін. Әсіресе нақты тарихи дәйексөздер мен архивтік деректерге қатысты оның жауабын міндетті түрде тексеру қажет.

Екіншіден, **тарихи интерпретация мәселесі** бар. Бір тарихи оқиға әртүрлі зерттеу мектептерінде әрқалай түсіндірілуі мүмкін. Жасанды интеллект ұсынған бір ғана интерпретацияны абсолютті ақиқат ретінде қабылдауға болмайды.

Үшіншіден, **академиялық адалдық** мәселесі туындайды. Егер білім алушы эссе немесе зерттеу жұмысын толығымен жасанды интеллект арқылы орындатса, тапсырманың білімдік мақсаты жүзеге аспайды.

Төртіншіден, білім алушының технологияға шамадан тыс тәуелді болуы оның өздігінен ақпарат іздеу, мәтінді оқу, салыстыру және қорытынды жасау қабілеттерінің дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Сондықтан тарих сабағында негізгі қағида **«ЖИ-ден жауап алу» емес, «ЖИ ұсынған жауапты зерттеу және тексеру»** болуы тиіс.

Тарих сабағында қолданудың практикалық үлгісі

Жасанды интеллектіні сабаққа енгізудің тиімді нұсқаларының бірі үш кезеңнен тұратын модель болуы мүмкін.

1-кезең – сұрақ қою. Білім алушылар белгілі бір тарихи мәселе бойынша жасанды интеллектіге нақты сұрақ құрастырады.

2-кезең – тексеру. Алынған жауап оқулық, тарихи карта, құжат, ғылыми әдебиет немесе мұғалім ұсынған басқа сенімді дереккөздермен салыстырылады.

3-кезең – қорытынды. Білім алушы ЖИ жауабындағы дұрыс ақпаратты, дәлелденбеген тұстарды және анықталған қателерді көрсетіп, өзінің қорытындысын жасайды.

Мысалы, «1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістің негізгі себептері қандай?» деген сұрақ бойынша ЖИ жауабы алынады. Одан кейін оқушылар оны оқулықтағы және тарихи құжаттардағы мәліметтермен салыстырады. Соңында қандай себептердің дұрыс көрсетілгенін, қандай факторлардың ескерілмегенін және қандай ақпараттың қосымша тексеруді қажет ететінін анықтайды.

Мұндай сабақта жасанды интеллект дайын жауап беретін құралдан зерттеу объектісіне айналады. Бұл тәсіл оқушының тарихи білімін ғана емес, ақпараттық және цифрлық сауаттылығын да дамытуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жасанды интеллект технологиялары тарих пәнін оқытудың мазмұны мен әдістемесіне жаңа мүмкіндіктер енгізуде. Оларды тарихи ақпаратты жүйелеу, оқу тапсырмаларын әзірлеу, тарихи оқиғаларды салыстыру, дереккөздерді талдау, визуализация жасау және сараланған оқытуды ұйымдастыру мақсатында пайдалануға болады.

Сонымен қатар тарих пәнінің ерекшелігі кез келген ақпараттың дереккөзін, тарихи контекстін және шынайылығын тексеруді талап етеді. Сондықтан жасанды интеллект ұсынған ақпарат дайын ақиқат ретінде қабылданбауы тиіс.

Жасанды интеллектіні тиімді қолданудың негізгі педагогикалық нәтижесі оқушының тапсырмасын оның орнына орындау емес, оның тарихи ойлауын дамыту болуы қажет. Білім алушы сұрақ қоя білуге, ақпаратты тексеруге, бірнеше дереккөзді салыстыруға, факті мен интерпретацияны ажыратуға және дәлелді қорытынды жасауға үйренуі тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект тарих мұғалімін алмастырмайды. Керісінше, мұғалімнің сарапшы, тәлімгер және білім алушының зерттеушілік әрекетін ұйымдастырушы ретіндегі рөлін күшейтеді.

Демек, тарих пәніндегі жасанды интеллектінің құндылығы оның қаншалықты жылдам жауап беретіндігімен емес, **сол жауаптың білім алушыны ойлануға, күмәндануға, тексеруге және тарихи дәлелдер негізінде өзіндік қорытынды жасауға қаншалықты жетелейтіндігімен анықталады.**

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
2. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.
3. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.
4. Miao F., Shiohira K., Lao N. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024.
5. OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023.
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
7. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001.
8. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. – Toronto: Nelson Education, 2013.
9. VanSledright B.A. The Challenge of Rethinking History Education: On Practices, Theories, and Policy. – New York: Routledge, 2011.

10. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016.

Резюме

В статье рассматриваются особенности, педагогические возможности и потенциальные риски использования технологий искусственного интеллекта в процессе преподавания истории. В контексте цифровой трансформации в современном образовательном пространстве искусственный интеллект описывается как инструмент, помогающий учащимся осваивать исторический материал, сравнивать источники, выявлять причинно-следственные связи между историческими событиями и развивать навыки критического мышления. Анализируются возможности визуализации исторических событий с помощью искусственного интеллекта, разработки интерактивных заданий, проведения сравнительного анализа исторических личностей и периодов, а также создания заданий, адаптированных к индивидуальным потребностям учащихся. Кроме того, уделяется внимание вопросам проверки достоверности исторической информации, предоставляемой искусственным интеллектом, поддержания академической честности и выявления ложной или искаженной информации. Определяется роль учителя истории в новой цифровой среде и обосновывается необходимость использования искусственного интеллекта как вспомогательного инструмента, расширяющего профессиональные возможности учителя, а не заменяющего его.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, предмет «история», методика преподавания истории, цифровое образование, исторический источник, критическое мышление, цифровая грамотность, академическая честность, педагогические технологии.*

Summary

This article examines the characteristics, pedagogical possibilities, and potential risks of using artificial intelligence technologies in history teaching. In the context of digital transformation in the modern educational space, artificial intelligence is described as a tool that helps students master historical material, compare sources, identify cause-and-effect relationships between historical events, and develop critical thinking skills. The article analyzes the possibilities of visualizing historical events using artificial intelligence, developing interactive tasks, conducting comparative analyses of historical figures and periods, and creating tasks tailored to the individual needs of students. Furthermore, attention is paid to issues of verifying the reliability of historical information provided by artificial intelligence, maintaining academic integrity, and identifying false or distorted information. The role of the history teacher in the new digital environment is defined, and the need to use artificial intelligence as an auxiliary tool that expands the teacher's professional capabilities, rather than replacing them, is substantiated.

Keywords: *artificial intelligence, history subject, history teaching methods, digital education, historical source, critical thinking, digital literacy, academic integrity, pedagogical technologies.*

ОӘК: 371

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ МЕНЕДЖМЕНТ: КӨШБАСШЫЛЫҚ, ҚҰНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Турдыгулулы Мейрам
Директордың оқу жұмысы жөніндегі орынбасары, Астана қаласы әкімдігінің "№26 мектеп-гимназия" ЖШҚ МКК

Аңдатпа. *Мақалада білім беру ұйымындағы заманауи менеджменттің негізгі бағыттары көшбасшылық, ұйымдық құндылықтар және цифрлық трансформация тұрғысынан қарастырылады. Қазіргі білім беру ұйымының тиімді қызметі тек әкімшілік басқарумен шектелмейтіні, оның стратегиялық даму, адами капиталды қолдау, командалық мәдениет қалыптастыру, өзгерістерді басқару және цифрлық технологияларды мақсатты қолдану қабілетімен айқындалатыны негізделеді. Білім беру ұйымы басшысының дәстүрлі әкімшілік рөлден стратегиялық көшбасшы, өзгерістерді ұйымдастырушы және педагогтердің кәсіби дамуына жағдай жасаушы тұлғаға айналу ерекшеліктері сипатталады. Басқару үдерісіндегі сенім, жауапкершілік, академиялық адалдық, ашықтық, ынтымақтастық және білім алушыға бағдарлану сияқты құндылықтардың маңызы ашылады. Сонымен қатар цифрлық трансформацияның басқарушылық шешім қабылдау, деректерді талдау, коммуникация, білім беру сапасын бақылау және жасанды интеллект мүмкіндіктерін қолдану бағыттарына ықпалы талданады. Заманауи менеджменттің нәтижелілігі технологиялық құралдардың санына емес, көшбасшылық мәдениет, адами капитал және ортақ құндылықтардың біртұтас жүйе ретінде дамуына тәуелді деген қорытынды жасалады.*

Түйін сөздер: *білім беру менеджменті, көшбасшылық, білім беру ұйымы, ұйымдық құндылықтар, цифрлық трансформация, адами капитал, стратегиялық басқару, педагогикалық көшбасшылық, жасанды интеллект, білім сапасы.*

Кіріспе

Қазіргі қоғамдағы технологиялық, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер білім беру ұйымдарының қызметіне жаңа талаптар қойып отыр. Білім беру саласындағы бәсекелестік, еңбек нарығындағы өзгерістер, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, білім алушылар мен ата-аналардың сұраныстарының өзгеруі басқарудың дәстүрлі тәсілдерін қайта қарастыруды қажет етеді.

Бұрын білім беру ұйымындағы менеджмент көбіне оқу үдерісін ұйымдастыру, құжаттаманы жүргізу, кадрлық және әкімшілік мәселелерді шешумен байланысты қарастырылатын. Қазіргі жағдайда бұл міндеттер сақталғанымен, басқару мазмұны айтарлықтай кеңейді. Білім беру ұйымының басшысы стратегиялық даму бағытын айқындауы, ұжымның кәсіби әлеуетін арттыруы, өзгерістерді басқара білуі, сапа мәдениетін қалыптастыруы және технологиялық жаңашылдықтарды білім беру мақсаттарымен үйлестіруі тиіс.

Осы тұрғыдан заманауи білім беру менеджментін үш негізгі құрамдас арқылы қарастыруға болады: **көшбасшылық, құндылық және цифрлық трансформация**. Бұл үш компонент бір-бірімен тығыз байланысты. Көшбасшылық ұйымның даму бағытын айқындайды, құндылықтар оның ішкі мәдениетін қалыптастырады, ал цифрлық трансформация басқару мен білім беру үдерістерінің жаңа құралдарын ұсынады.

Білім беру менеджментінің заманауи мазмұны

Менеджмент – белгілі бір мақсаттарға жету үшін ұйымның ресурстарын жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру және бақылау үдерісі. Алайда білім беру саласындағы менеджменттің өзіндік ерекшелігі бар. Білім беру ұйымының негізгі ресурсы – адам. Мұнда басқарудың нәтижесі тек қаржылық немесе материалдық көрсеткіштермен емес, білім сапасымен, педагогтердің кәсіби дамуымен, білім алушылардың жетістіктерімен және ұйымның әлеуметтік беделімен өлшенеді.

Сондықтан білім беру менеджменті әкімшілік басқарудан гөрі кең ұғым болып табылады. Ол стратегиялық жоспарлау, кадрлық саясат, ұйымдық мәдениет, сапаны қамтамасыз ету, коммуникация, инновацияларды енгізу, тәуекелдерді басқару және білім беру үдерісін жетілдіру сияқты өзара байланысты бағыттарды қамтиды.

Заманауи басшы ұйымның күнделікті қызметін ғана басқармайды. Ол болашақты болжайды, сыртқы өзгерістерді талдайды, ұйымның күшті және әлсіз жақтарын анықтайды, мүмкіндіктер мен тәуекелдерді бағалайды және соған сәйкес даму стратегиясын қалыптастырады.

Бұл жағдайда менеджменттің маңызды қағидасы – басқарушылық шешімдердің білім беру ұйымының миссиясы мен стратегиялық мақсаттарына сәйкестігі.

Көшбасшылық – білім беру ұйымының даму факторы

Қазіргі білім беру менеджментінде «басшы» және «көшбасшы» ұғымдарының арақатынасы ерекше мәнге ие. Басшы лауазымдық

өкілеттілік негізінде басқарса, көшбасшы адамдарды ортақ мақсатқа жұмылдырып, оларды өзгерістерге ынталандырады.

Білім беру ұйымындағы тиімді көшбасшылық ең алдымен ұйымның даму болашағын айқын түсінуден басталады. Қызметкерлер ұйымның қай бағытта дамып келе жатқанын, қандай нәтижеге ұмтылатынын және өзінің осы үдерістегі рөлін түсінген жағдайда ортақ мақсатқа қатысу деңгейі артады.

Заманауи көшбасшы барлық шешімді жеке қабылдайтын тұлға болмауы тиіс. Керісінше, ол педагогтер мен құрылымдық бөлімшелердің бастамаларын қолдап, жауапкершілікті бөлісетін басқару мәдениетін қалыптастырады.

Білім беру ұйымдарында **бөлінген көшбасшылық** қағидасының маңызы артып келеді. Бұл тәсілде көшбасшылық функциялар тек бірінші басшыға емес, кафедра меңгерушілеріне, бөлім басшыларына, тәжірибелі педагогтерге, жобалық командаларға және басқа мамандарға да беріледі.

Мұндай басқару үлгісі қызметкерлердің бастамашылдығын, жауапкершілігін және ұйымның дамуына қатысу сезімін күшейтеді.

Сонымен қатар білім беру ұйымының басшысы педагогикалық көшбасшы болуы қажет. Ол оқу сапасы, білім беру бағдарламаларының мазмұны, педагогтердің кәсіби дамуы және білім алушылардың нәтижелері бойынша мәселелерден алшақ болмауы тиіс.

Басқарудағы құндылықтардың маңызы

Ұйымның тұрақты дамуы тек тиімді құрылым мен нақты ережелер арқылы қамтамасыз етілмейді. Ұжым мүшелерінің қандай құндылықтарды бөлісетіні де маңызды.

Білім беру ұйымындағы негізгі құндылықтарға білім алушыға бағдарлану, академиялық адалдық, өзара құрмет, кәсібилік, жауапкершілік, әділеттілік, ашықтық, ынтымақтастық және үздіксіз даму жатады.

Құндылықтар ұйымның стратегиялық құжаттарында жазылып қана қоймай, күнделікті басқару тәжірибесінде көрініс табуы тиіс. Егер ұйым ашықтықты құндылық ретінде жариялап, бірақ маңызды шешімдер жабық түрде қабылданса, бұл құндылық формалды сипатта қалады.

Сондықтан ұйымдық құндылықтардың негізгі көрсеткіші – нақты мінез-құлық тәжірибесі.

Мысалы, өзара құрмет құндылығы басшы мен қызметкер арасындағы коммуникациядан, кері байланыс беру тәсілінен және пікір қайшылығын шешу мәдениетінен көрінеді. Әділеттілік кадрлық шешімдерде, қызметкерлерді бағалауда және ресурстарды бөлуде байқалады.

Академиялық адалдық та тек білім алушыға қойылатын талап емес. Ол бүкіл білім беру ұйымының мәдениетіне айналуы тиіс.

Адами капитал және қызметкерлерді дамыту

Білім беру ұйымының сапасын анықтайтын негізгі факторлардың бірі – оның адами капиталы. Ең заманауи инфрақұрылым мен цифрлық платформалардың өзі кәсіби және ынталы педагогтер болмаған жағдайда қажетті нәтиже бермейді.

Сондықтан заманауи менеджмент қызметкерлерді бақылаудан бұрын олардың кәсіби әлеуетін дамытуға бағытталуы тиіс.

Педагогтердің біліктілігін арттыру бір реттік курстармен шектелмеуі қажет. Ұйым ішінде тұрақты кәсіби даму мәдениеті қалыптасуы тиіс. Оған тәжірибе алмасу, тәлімгерлік, әдістемелік семинарлар, бірлескен зерттеулер, кәсіби қауымдастықтар және цифрлық құзыреттерді дамыту кіреді.

Сонымен қатар басшы қызметкердің кәсіби жетістігімен қатар оның мотивациясы мен психологиялық әл-ауқатына да назар аударуы керек.

Шамадан тыс есептілік, тұрақты эмоционалдық жүктеме және өзгерістердің жоғары қарқыны педагогтердің кәсіби қажуына әкелуі мүмкін. Осыған байланысты заманауи менеджмент қызметкерлердің әл-ауқатын ұйымның стратегиялық ресурстарының бірі ретінде қарастыруы қажет.

Цифрлық трансформация және басқару

Цифрлық трансформация – қағаз құжаттарды электрондық форматқа көшіру ғана емес. Бұл ұйымның жұмыс үдерістерін, коммуникациясын, шешім қабылдау тәсілдерін және қызмет көрсету моделін технология мүмкіндіктеріне сәйкес қайта ұйымдастыру.

Білім беру ұйымында цифрлық трансформация бірнеше бағытта көрінеді.

Біріншіден, басқарушылық үдерістер автоматтандырылады. Электрондық құжат айналымы, білім алушылар контингентін басқару жүйелері, оқу үдерісін жоспарлау, кадрлық ақпарат және есептілік бірыңғай цифрлық ортаға біріктіріледі.

Екіншіден, басқару шешімдерін деректер негізінде қабылдау мүмкіндігі кеңейеді. Білім алушылардың үлгерімі, қатысуы, академиялық көрсеткіштері, педагогтердің жүктемесі және басқа мәліметтер талданып, басқарушылық тәуекелдерді ертерек анықтауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, ішкі коммуникацияның жылдамдығы артады. Цифрлық платформалар қызметкерлердің жедел ақпарат

алмасуына, жобаларды бірлесіп басқаруына және қашықтан әрекеттесуіне жағдай жасайды.

Алайда цифрлық трансформацияның тиімділігі пайдаланылатын платформалар санына байланысты емес. Егер бір ұйым бірнеше ондаған жүйені пайдаланғанымен, олар өзара байланыспаса және қызметкерлердің жұмысын күрделендірсе, мұны тиімді цифрландыру деп айту қиын.

Негізгі мақсат – технологияны адамға және ұйымның міндетіне қызмет ететін құралға айналдыру.

Жасанды интеллект және басқарушылық шешімдер

Жасанды интеллект білім беру менеджментіне жаңа мүмкіндіктер енгізуде. Генеративті және аналитикалық жүйелер ақпаратты құрылымдау, құжат жобаларын әзірлеу, үлкен көлемдегі деректерді өңдеу және ықтимал тенденцияларды анықтау сияқты міндеттерді орындауда қолданылуы мүмкін.

Мысалы, жасанды интеллект басшыға стратегиялық жоспар жобасын құрылымдауға, қызмет нәтижелері бойынша аналитикалық есептің бастапқы нұсқасын дайындауға, сауалнама нәтижелерін топтастыруға немесе түрлі басқарушылық сценарийлерді салыстыруға көмектесе алады.

Дегенмен жасанды интеллект басқарушылық жауапкершілікті өзіне алмайды. Ол ұсынған қорытынды қате немесе толық емес болуы мүмкін. Сондықтан соңғы шешім әрдайым адам тарапынан қабылдануы қажет.

Білім беру саласында бұл мәселе ерекше маңызды, өйткені басқарушылық шешімдер педагогтерге, білім алушыларға және жалпы ұйымның дамуына тікелей әсер етеді.

Сондықтан жасанды интеллектіні басқаруда қолданудың негізгі қағидаларына деректердің қауіпсіздігі, адамның бақылауы, шешімдердің түсініктілігі, әділеттілік және жауапкершілік жатуы тиіс.

Өзгерістерді басқару

Кез келген цифрлық немесе ұйымдық жаңашылдық қызметкерлер тарапынан бірден қабылдана бермейді. Өзгерістер белгісіздік тудырады, ал белгісіздік қарсылыққа әкелуі мүмкін.

Сондықтан заманауи басшының негізгі құзыреттерінің бірі – өзгерістерді басқару.

Өзгерістерді енгізудің бірінші кезеңінде оның қажеттілігін түсіндіру маңызды. Қызметкерлер «не өзгереді?» деген сұрақпен қатар «неге өзгерту қажет?» деген сұраққа жауап алуы тиіс.

Екіншіден, қызметкерлер өзгерісті әзірлеу және енгізу үдерісіне қатыстырылған жағдайда олардың жауапкершілігі мен қабылдау деңгейі артады.

Үшіншіден, кез келген жаңа цифрлық құралды енгізу оқыту және әдістемелік қолдаумен қатар жүруі қажет.

Төртіншіден, өзгерістің нәтижелері өлшеніп, кері байланыс негізінде түзетілуі тиіс.

Демек, өзгерістерді басқару – бір реттік бұйрық емес, тұрақты коммуникация, қолдау және бағалау үдерісі.

Деректерге негізделген басқару

Заманауи менеджменттің маңызды ерекшеліктерінің бірі – шешімдерді интуициямен ғана емес, нақты деректер негізінде қабылдау.

Білім беру ұйымында академиялық көрсеткіштер, білім алушылардың кері байланысы, жұмысқа орналасу нәтижелері, педагогтердің ғылыми және әдістемелік белсенділігі, қатысу көрсеткіштері және басқа мәліметтер жүйелі түрде талдануы мүмкін.

Алайда деректердің көп болуы автоматты түрде сапалы шешімге әкелмейді. Негізгі мәселе – қандай көрсеткіштің стратегиялық маңызға ие екенін анықтау.

Мысалы, білім алушылардың үлгерім көрсеткішінің төмендеуі белгілі бір пәннің күрделілігімен ғана емес, оқу жүктемесі, оқыту әдістемесі, мотивация немесе әлеуметтік факторлармен байланысты болуы мүмкін.

Сондықтан деректер сандық көрсеткіш ретінде ғана емес, белгілі бір контексті түсіндіретін ақпарат ретінде қарастырылуы тиіс.

Заманауи басшының негізгі құзыреттері

Қазіргі білім беру ұйымының басшысына дәстүрлі әкімшілік дағдылармен қатар жаңа құзыреттер қажет.

Олардың қатарында стратегиялық ойлау, команда құру, коммуникация, эмоционалдық интеллект, деректерді талдау, өзгерістерді басқару, цифрлық сауаттылық, инновациялық ойлау және этикалық шешім қабылдау қабілеттері бар.

Басшы барлық технологияны кәсіби IT-маман деңгейінде білуге міндетті емес. Бірақ ол технологияның ұйымға қандай мүмкіндік беретінін, қандай тәуекел тудыратынын және оны қай жерде пайдалану тиімді екенін түсінуі қажет.

Сонымен қатар заманауи көшбасшы өзінің кәсіби дамуын да тоқтатпауы тиіс. Үздіксіз білім алу мәдениеті тек педагогтерге емес, басқарушыларға да қатысты.

Қорытынды

Қазіргі білім беру ұйымының табысты дамуы басқарудың дәстүрлі әкімшілік моделінен стратегиялық және құндылыққа негізделген менеджментке көшуді талап етеді.

Заманауи менеджменттің өзегінде адам тұр. Сондықтан көшбасшылықтың басты міндеті қызметкерлерді бақылау емес, олардың кәсіби әлеуетін ашуға, бастамашылдығын дамытуға және ортақ мақсатқа біріктіруге жағдай жасау болып табылады.

Ұйымдық құндылықтар бұл үдеріске моральдық және мәдени негіз береді. Сенім, жауапкершілік, ашықтық, академиялық адалдық және ынтымақтастық қағидалары басқару тәжірибесінде нақты көрініс тапқанда ғана ұйымның тұрақты мәдениеті қалыптасады.

Цифрлық трансформация білім беру ұйымының жұмысын жеделдетіп, деректерге негізделген басқаруға, тиімді коммуникацияға және жаңа қызмет үлгілерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал жасанды интеллект осы мүмкіндіктерді одан әрі кеңейтіп, басқарушының интеллектуалдық көмекшісіне айналуы мүмкін.

Дегенмен технология ұйымның даму мақсаты емес, сол мақсатқа жетудің құралы болып қалуы тиіс.

Сондықтан білім беру ұйымындағы заманауи менеджменттің тиімді моделін **«көшбасшылық – құндылық – адами капитал – цифрлық трансформация»** бірлігі арқылы сипаттауға болады. Осы компоненттер үйлесімді дамыған жағдайда ғана білім беру ұйымы өзгерістерге бейімделіп қана қоймай, өзі де даму мен инновацияның белсенді субъектісіне айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Bush T. Theories of Educational Leadership and Management. – London: SAGE Publications, 2020.
2. Fullan M. Leading in a Culture of Change. – San Francisco: Jossey-Bass, 2020.
3. Hallinger P. Leadership for learning: Lessons from 40 years of empirical research // Journal of Educational Administration. – 2011. – Vol. 49, №2. – P. 125–142.
4. OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023.
5. OECD. Improving School Leadership. Volume 1: Policy and Practice. – Paris: OECD Publishing, 2008.
6. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO, 2021.
7. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
8. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.
9. Kotter J.P. Leading Change. – Boston: Harvard Business Review Press, 2012.

10. Schein E.H., Schein P.A. Organizational Culture and Leadership. – Hoboken: Wiley, 2017.
11. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 2021.
12. World Bank. World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. – Washington, DC: World Bank, 2019.

ОӘК: 372.862

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Эркинбекова Салтанат Анарбековна
Директордың оқу жұмысы жөніндегі орынбасары,
Астана қаласы әкімдігінің "Смағұл Сәдуақасұлы атындағы №78 мектеп-гимназия" ШЖҚ МКК

Аңдатпа. *Мақалада заманауи білім беру жағдайында информатика пәнін оқытуда жасанды интеллект технологияларын тиімді қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері мен ерекшеліктері қарастырылады. Жасанды интеллект құралдарының бағдарламалау негіздерін меңгерту, алгоритмдік және логикалық ойлауды дамыту, оқу тапсырмаларын саралау, оқушыларға жедел кері байланыс беру және жеке білім беру траекториясын ұйымдастырудағы әлеуеті талданады. Генеративті жасанды интеллектіні бағдарламалық кодты түсіндіру, қателерді анықтау, тапсырмалардың бірнеше нұсқасын әзірлеу, күрделі ақпаратты оқушының дайындық деңгейіне сәйкес түсіндіру мақсатында қолдану жолдары көрсетіледі. Сонымен қатар жасанды интеллектіні пайдалану барысында академиялық адалдықты сақтау, ақпараттың дұрыстығын тексеру, дербес деректерді қорғау, алгоритмдік бұрмалауларды түсіну және оқушының дайын жауапқа тәуелді болуына жол бермеу мәселелері қарастырылады. Информатика мұғалімінің цифрлық ортадағы рөлі білімді жеткізушіден оқушының зерттеушілік әрекетін ұйымдастырушы, технологиялық шешімдерді сараптаушы және жасанды интеллектіні жауапкершілікпен қолдану мәдениетін қалыптастырушы педагогке қарай өзгеретіні негізделеді. Жасанды интеллектіні педагогикалық мақсатқа сай пайдалану білім алушылардың цифрлық құзыреттілігін,*

шығармашылық және алгоритмдік ойлауын дамытып, болашақ адами капиталдың сапасын арттыруға ықпал ететіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: *жасанды интеллект, информатика пәні, цифрлық білім беру, бағдарламалау, алгоритмдік ойлау, генеративті жасанды интеллект, цифрлық құзыреттілік, академиялық адалдық, сыни ойлау, адами капитал.*

Кіріспе

Қазіргі қоғамның цифрлық трансформациясы білім беру жүйесіне жаңа міндеттер жүктеп отыр. Ақпарат көлемінің үздіксіз өсуі, цифрлық сервистердің күнделікті өмірге енуі, бағдарламалау мен деректерді өңдеудің маңызының артуы оқушының тек компьютерді қолдана білуін жеткіліксіз етеді. Бүгінгі білім алушы ақпаратты іздеу, саралау және бағалау, цифрлық ортада қауіпсіз әрекет ету, алгоритмдік ойлау, мәселені технология көмегімен шешу және жаңа цифрлық өнімдер жасау дағдыларын меңгеруі қажет.

Бұл тұрғыда информатика пәнінің білім беру жүйесіндегі орны ерекше. Информатика оқушыларға дайын технологияларды пайдалануды ғана емес, олардың жұмыс істеу қағидаларын түсінуді, алгоритм құруды, бағдарламалауды, деректермен жұмыс істеуді және ақпараттық процестерді талдауды үйретеді. Сондықтан жасанды интеллектінің қарқынды дамуы ең алдымен информатика пәнінің мазмұны мен оны оқыту әдістемесіне тікелей ықпал етеді.

Жасанды интеллект технологияларының кең таралуы мұғалім мен оқушыға бұрын болмаған мүмкіндіктер ұсынып отыр. Генеративті ЖИ мәтін құрастырып, бағдарламалық кодтың үлгісін ұсынып, қатені анықтауға көмектесіп, күрделі ұғымдарды қарапайым тілмен түсіндіре алады. Сонымен бірге мұндай мүмкіндіктер жаңа педагогикалық мәселелерді туындатады. Егер оқушы бағдарламалау тапсырмасын толығымен жасанды интеллектіге орындатса, ол алгоритм құрудың логикасын меңгермеуі мүмкін. Егер алынған ақпарат тексерілмесе, қате немесе дәлелсіз жауап білім ретінде қабылдануы ықтимал.

Осыған байланысты жасанды интеллектіні информатика сабағына енгізудің басты мақсаты оқушының орнына тапсырманы орындау емес, оның ойлау және мәселені шешу мүмкіндіктерін кеңейту болуы тиіс. Бұл мәселе жасанды интеллектіні оқыту құралы ретінде ғана емес, қазіргі цифрлық сауаттылықтың жаңа құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Жасанды интеллект – заманауи цифрлық білім берудің құрамдас бөлігі

Жасанды интеллект – адамның интеллектуалдық әрекетіне тән белгілі бір міндеттерді орындауға қабілетті компьютерлік жүйелер мен алгоритмдердің жиынтығы. Олардың көмегімен үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге, заңдылықтарды анықтауға, мәтін мен кескін жасауға, сұрақтарға жауап беруге және әртүрлі мәселелердің шешім нұсқаларын ұсынуға болады.

Білім беру саласында жасанды интеллект бірнеше бағытта пайдаланылуда. Олардың қатарына оқытуды даралау, автоматтандырылған кері байланыс, оқу материалдарын әзірлеу, білім нәтижелерін талдау және мұғалімнің кейбір қайталанатын жұмыстарын жеңілдету жатады.

Информатика пәнінде жасанды интеллектінің екі жақты маңызы бар. Бір жағынан, ол – **оқытылатын білім мазмұны**. Оқушы жасанды интеллект деген не, алгоритм қалай жұмыс істейді, деректердің маңызы қандай, машиналық оқыту қандай қағидаларға сүйенеді деген мәселелерді түсінуі қажет.

Екінші жағынан, жасанды интеллект – **оқыту құралы**. Оны бағдарламалауды түсіндіру, алгоритмді талдау, қатені іздеу, тапсырмаларды саралау және шығармашылық жобаларды әзірлеу кезінде қолдануға болады.

Осы екі бағытты үйлестіру информатика сабағының жаңа мүмкіндіктерін ашады. Оқушы технологияны жай қолданушы деңгейінде ғана емес, оның мүмкіндігі мен шектеулерін түсінетін саналы цифрлық тұлға ретінде қалыптасады.

Бағдарламалауды оқытуда жасанды интеллектіні пайдалану

Информатика пәніндегі күрделі бағыттардың бірі – бағдарламалау. Бағдарламалауды меңгеру үшін оқушы синтаксисті жаттап қана қоймай, есепті талдауы, оны кезеңдерге бөлуі, алгоритм құруы, бағдарламалық код жазуы және нәтижені тексеруі қажет.

Жасанды интеллект осы үдерістің әр кезеңінде көмекші құрал бола алады.

Мысалы, оқушы бағдарламалық кодтағы қатені таба алмай отырған жағдайда жасанды интеллект қатенің ықтимал орнын көрсетіп, оның пайда болу себебін түсіндіре алады. Бұл әсіресе оқушыға дайын дұрыс кодты беруден гөрі пайдалы.

Мұғалім тапсырманы былай ұйымдастыра алады:

1. Мәселені түсіну. Оқушы есептің шартын өз бетінше талдайды және қандай нәтиже алу керектігін анықтайды.

2. Алгоритм құру. Мәселені шешудің қадамдарын жасанды интеллектісіз жоспарлайды.

3. Бағдарламалық код жазу. Өз алгоритмі негізінде бағдарламаның алғашқы нұсқасын әзірлейді.

4. Жасанды интеллект көмегін пайдалану. Егер бағдарламада қате болса, оқушы ЖИ-ден дайын шешімді емес, қатенің себебін түсіндіруді сұрайды.

5. Нәтижені тексеру. Оқушы жасанды интеллект ұсынысын талдап, кодты өзі түзетеді.

Мұндай тәсілде ЖИ оқушының орнына бағдарламаламайды. Керісінше, ол оқушыға өзінің қатесін түсінуге көмектесетін цифрлық кеңесші қызметін атқарады.

Мысалы, оқушы циклдің дұрыс жұмыс істемеу себебін сұрағанда ЖИ кодты толық қайта жазудың орнына цикл шартына немесе айнымалы мәнінің өзгеруіне назар аударуға көмектесе алады. Осылай ұйымдастырылған жұмыс оқушының бағдарламалау логикасын сақтап, қатемен өздігінен жұмыс істеу дағдысын дамытады.

Алгоритмдік және логикалық ойлауды дамыту

Информатиканың маңызды міндеттерінің бірі – алгоритмдік ойлауды қалыптастыру. Алгоритмдік ойлау күрделі мәселені бірнеше қарапайым қадамға бөлу, әрекеттердің ретін анықтау, шарттарды ескеру және нәтижені тексеру қабілетін қамтиды.

Жасанды интеллектіні дұрыс қолданған жағдайда ол бұл қабілетті дамытуға мүмкіндік береді.

Мұғалім оқушыларға ЖИ жасаған алгоритмді беріп, оның дұрыстығын тексеруді ұсына алады. Оқушылар алгоритмнің әр қадамын талдап, артық немесе қате әрекеттерді анықтайды және тиімді нұсқасын ұсынады.

Тағы бір әдіс – бір есептің бірнеше шешімін салыстыру. Жасанды интеллект белгілі бір бағдарламалау есебінің бірнеше алгоритмдік шешімін ұсына алады. Оқушы олардың орындалу логикасын салыстырып, қайсысының түсінікті немесе тиімді екенін дәлелдеуі керек.

Бұл жерде негізгі оқу нәтижесі – дайын алгоритм алу емес, **оның неге және қалай жұмыс істейтінін түсіну**.

Оқушыларға «ЖИ дұрыс жауап берді ме?», «Бұл шешімді қысқартуға бола ма?», «Қандай жағдайда алгоритм қате нәтиже береді?», «Осы мәселені басқа жолмен шешуге бола ма?» деген сұрақтар қою олардың сыни және алгоритмдік ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Оқытуды даралау және тапсырмаларды саралау

Бір сыныптағы оқушылардың информатика пәнін меңгеру деңгейі әртүрлі болуы мүмкін. Бір оқушы бағдарламалауды жылдам меңгерсе, екіншісіне қарапайым алгоритмді бірнеше рет түсіндіру қажет болуы ықтимал.

Жасанды интеллект мұғалімге сараланған тапсырмаларды әзірлеуге көмектеседі.

Мысалы, бір тақырып бойынша үш деңгейлі тапсырма жасауға болады:

Базалық деңгейде оқушы дайын алгоритмнің нәтижесін анықтайды немесе кодтағы қарапайым қатені табады.

Орта деңгейде берілген есепке сәйкес алгоритм құрып, бағдарламалық код жазады.

Жоғары деңгейде бағдарламаның бірнеше шешімін салыстырып, тиімді нұсқасын таңдайды немесе өзінің шағын цифрлық жобасын әзірлейді.

Жасанды интеллект мұғалімге осындай тапсырмалардың бастапқы нұсқаларын қысқа уақытта жасауға көмектесе алады. Бірақ тапсырманың оқу бағдарламасына, оқушылардың жас ерекшелігіне және сабақ мақсатына сәйкестігін мұғалім өзі бағалауы тиіс.

ЖИ оқушыға да күрделі ұғымды өзінің дайындық деңгейіне сәйкес түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, оқушы «рекурсияны қарапайым мысалмен түсіндір» немесе «цикл мен рекурсияның айырмашылығын салыстыр» деген сұрақтар арқылы қосымша түсініктеме ала алады.

Бұл оқушының жеке оқу қарқынын белгілі бір дәрежеде қолдауға мүмкіндік береді.

Промпт құрастыру – жаңа цифрлық дағды

Жасанды интеллектімен нәтижелі әрекеттесу үшін дұрыс сұрақ қоя білу маңызды. Генеративті ЖИ-ден алынатын жауаптың сапасы көбінесе пайдаланушы берген тапсырманың нақтылығына байланысты.

Сондықтан информатика сабақтарында оқушыларға промпт құрастырудың негізгі қағидаларын үйрету пайдалы.

Тиімді сұраныста:

- тапсырманың мақсаты нақты көрсетілуі;
- қажетті контекст берілуі;
- жауаптың форматы анықталуы;
- белгілі бір шектеулер көрсетілуі;
- қажет болған жағдайда мысал келтірілуі тиіс.

Мысалы, «Python-да бағдарлама жаз» деген жалпы сұраныстың орнына оқушы: «1-ден 100-ге дейінгі жұп сандардың

қосындысын есептейтін Python бағдарламасының алгоритмін түсіндір. Дайын кодты бірден бермей, шешімнің қадамдарын көрсет» деген нақты тапсырма бере алады.

Бұл жағдайда промпт құрастыру тек технологиялық дағды емес, мәселені нақты тұжырымдау, мақсат қою және өз ойын құрылымдау қабілетімен байланысты болады.

Жасанды интеллект және шығармашылық жобалар

Информатика пәнінің мүмкіндігі тек алгоритмдер мен бағдарламалаумен шектелмейді. Ол оқушылардың жобалық және шығармашылық қызметін дамытуға да қолайлы орта қалыптастырады.

Жасанды интеллектіні веб-сайт концепциясын әзірлеу, мобильді қосымша идеясын талқылау, чат-боттың сценарийін құру, деректерді визуализациялау жобасын жоспарлау немесе робототехника тапсырмасының алгоритмін жетілдіру кезінде пайдалануға болады.

Мысалы, оқушы «мектептегі экологиялық мәдениетті дамытуға арналған цифрлық жоба» әзірлей алады. ЖИ арқылы идеялардың бірнеше нұсқасын алып, кейін олардың ішінен нақты мәселені шешуге бағытталғанын таңдайды. Одан соң жобаның құрылымын, алгоритмін және интерфейсін өзі әзірлейді.

Бұл жерде ЖИ идея ұсынуы мүмкін, бірақ жобаның мақсаты, шешімі, таңдалған тәсіл және соңғы нәтижесі оқушының интеллектуалдық еңбегіне негізделуі тиіс.

Осындай жобалар оқушылардың бағдарламалау қабілетімен қатар шығармашылық, коммуникация, командада жұмыс істеу және мәселені шешу құзыреттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Сыни ойлау және ақпараттың дұрыстығын тексеру

Жасанды интеллектімен жұмыс істеудегі негізгі құзыреттердің бірі – оның жауабын сыни бағалау.

Генеративті жасанды интеллект сенімді көрінетін, бірақ қате ақпарат ұсынуы мүмкін. Бағдарламалық код синтаксистік тұрғыдан дұрыс болғанымен, есептің шартын толық орындамауы ықтимал. Кей жағдайда ұсынылған дереккөз немесе факт нақты болмауы мүмкін.

Сондықтан информатика сабағында «ЖИ жауап берді – демек дұрыс» деген түсінік қалыптаспауы тиіс.

Оқушыларға жасанды интеллект берген жауапты тексерудің қарапайым алгоритмін үйретуге болады:

Бірінші: жауапты мұқият оқу және негізгі тұжырымдарды анықтау.

Екінші: ақпаратты оқулық, ресми құжаттама немесе басқа сенімді дереккөзбен салыстыру.

Үшінші: бағдарламалық код болса, оны орындап, әртүрлі бастапқы деректермен тестілеу.

Төртінші: анықталған қатенің себебін түсіндіру.

Бесінші: тексерілген ақпарат негізінде өзінің қорытындысын жасау.

Осы тәсіл жасанды интеллектіні сыни ойлауды әлсірететін емес, керісінше оны дамытуға пайдаланылатын құралға айналдырады.

Академиялық адалдық мәселесі

Жасанды интеллектінің білім беру жүйесіне енуі академиялық адалдыққа қатысты жаңа сұрақтар туындатты.

Оқушыға үй тапсырмасы ретінде бағдарлама жазу тапсырылып, ол толық кодты ЖИ-ден алып тапсырса, формалды түрде нәтиже орындалғанымен, оқу мақсатына қол жеткізілмейді. Мұғалім оқушының нақты білім деңгейін бағалай алмайды.

Сондықтан жасанды интеллектіні толығымен тыйым салудан бұрын оны пайдаланудың түсінікті ережелерін қалыптастыру қажет.

Мысалы, оқушыға ЖИ көмегін кодтағы қатені түсіндіру, балама алгоритм іздеу немесе өзінің шешімін тексеру үшін қолдануға рұқсат берілуі мүмкін. Бірақ дайын тапсырманы толығымен генерациялап, оны өзінің жұмысы ретінде ұсыну академиялық адалдық қағидаларына сәйкес келмейді.

Бағалауды да жаңа жағдайға бейімдеу маңызды. Мұғалім тек дайын кодты емес, оқушының оны қалай жасағанын бағалай алады. Оқушы алгоритмін ауызша түсіндіріп, кодтың белгілі бір бөлігін не үшін пайдаланғанын негіздеп немесе жаңа шарт бойынша бағдарламаны өзгерте алса, оның материалды шынайы меңгергені көрінеді.

Цифрлық қауіпсіздік және этикалық жауапкершілік

Жасанды интеллектімен жұмыс істегенде дербес деректерді қорғау мәселесі ерекше маңызға ие. Оқушылар ашық ЖИ сервистеріне өзінің немесе басқа адамның құпия мәліметтерін енгізбеу керектігін білуі тиіс.

Информатика сабағы цифрлық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруға қолайлы орта болып табылады.

Оқушыларға қандай ақпаратты цифрлық сервиске енгізуге болмайтынын, құпиясөздерді қорғау қажеттігін, авторлық құқықты құрметтеуді және жасанды интеллект көмегімен

жасалған материалды жауапкершілікпен пайдалануды түсіндіру қажет.

Этикалық мәселе алгоритмдік әділеттілікпен де байланысты. Жасанды интеллект деректер негізінде жұмыс істейтіндіктен, сол деректердегі белгілі бір бұрмалаулар нәтижеге ықпал етуі мүмкін. Оқушы технологияны абсолютті бейтарап жүйе ретінде емес, адам жасаған және белгілі бір деректерге тәуелді құрал ретінде түсінуі тиіс.

Осылайша информатика пәні техникалық біліммен қатар цифрлық жауапкершілік пен технологиялық этиканы қалыптастыру міндетін де атқарады.

Мұғалімнің кәсіби рөлінің өзгеруі

Жасанды интеллектінің дамуы мұғалімнің қажеттілігін азайтпайды. Керісінше, технологиялық мүмкіндіктер артқан сайын педагогтің сарапшылық және бағыттаушылық қызметінің маңызы күшейеді.

Информатика мұғалімі енді ақпаратты жеткізуші ғана емес. Ол:

- оқу міндетін дұрыс құрастырады;
- оқушының зерттеу әрекетін ұйымдастырады;
- ЖИ ұсынған ақпараттың сенімділігін бағалауға үйретеді;
- бағдарламалау логикасын түсіндіреді;
- цифрлық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастырады;
- академиялық адалдық талаптарын түсіндіреді;
- оқушылардың шығармашылық жобаларына бағыт береді.

Сонымен қатар мұғалімнің өзінің жасанды интеллект сауаттылығы маңызды. Педагог ЖИ құралдарының мүмкіндіктерін ғана емес, олардың шектеулері мен тәуекелдерін де түсінуі қажет.

Мұғалім технологияны сабаққа оның жаңа болғаны үшін емес, нақты педагогикалық міндетті шешу үшін енгізуі тиіс. Егер дәстүрлі әдіс белгілі бір оқу мақсатына тиімдірек болса, технологияны міндетті түрде пайдалану қажет емес.

Демек, цифрлық трансформация жағдайында мұғалімнің негізгі кәсіби қасиеттерінің бірі – **педагогикалық мақсат пен технологиялық мүмкіндіктің арасындағы дұрыс тепе-теңдікті табу**.

Информатика сабағында ЖИ қолданудың практикалық моделі

Жасанды интеллектіні сабақта тиімді пайдаланудың қарапайым моделін төрт кезең арқылы көрсетуге болады.

1-кезең – «Өзім орындаймын». Оқушы тапсырманы алдымен өз бетінше талдайды, алгоритм немесе шешім нұсқасын жасайды.

2-кезең – «ЖИ-мен салыстырамын». Оқушы сол тапсырма бойынша жасанды интеллект ұсынысын алады.

3-кезең – «Тексеремін». Өз шешімі мен ЖИ жауабын салыстырып, айырмашылықтарын, артықшылықтары мен қателерін анықтайды.

4-кезең – «Негіздеймін». Соңғы шешімді өзі таңдап, не себепті дәл осы нұсқаны пайдаланғанын түсіндіреді.

Мысалы, бағдарламалау сабағында оқушыларға белгілі бір есеп беріледі. Алдымен олар алгоритмді өздері жасайды. Кейін ЖИ ұсынған шешіммен салыстырады. Екі нұсқаны тестілеуден өткізіп, қай алгоритмнің тиімді екенін анықтайды.

Бұл модельде жасанды интеллект білімді алмастырмайды, оқушының білімін тексеруге және тереңдетуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект және адами капитал

Қазіргі еңбек нарығында технологияны пайдалана білу маңызды болғанымен, адамның құндылығы тек техникалық дағдыларымен анықталмайды. Болашақ маманға сыни ойлау, шығармашылық, жауапкершілік, коммуникация, мәселені шешу және үздіксіз білім алу қабілеттері қажет.

Информатика пәнінде жасанды интеллектіні дұрыс қолдану осы қасиеттердің дамуына ықпал ете алады.

Оқушы дайын алгоритмді көшірмей, оны талдап, жетілдірген жағдайда сыни ойлау қалыптасады. Жаңа цифрлық өнім жасағанда шығармашылық дамиды. ЖИ ұсынған ақпаратты тексеру жауапкершілікті арттырады. Топтық жобалар коммуникация мен ынтымақтастықты қалыптастырады.

Осы тұрғыдан информатика пәні болашақ адами капиталды қалыптастырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады.

Жасанды интеллект дәуірінде адамның басты артықшылығы компьютерден жылдам есептеу емес, **технологияның мүмкіндігін түсініп, оны жаңа идея жасауға, мәселені шешуге және қоғамдық игілікке жауапкершілікпен пайдалануға қабілетті болуында**.

Қорытынды

Жасанды интеллект қазіргі білім беру жүйесінің, соның ішінде информатика пәнінің мазмұны мен оқыту әдістемесінің өзгеруіне ықпал ететін маңызды технологиялық факторға айналды.

Информатика сабақтарында ЖИ бағдарламалау негіздерін меңгеруге, кодтағы қателерді талдауға, алгоритмдерді салыстыруға, сараланған тапсырмалар әзірлеуге, жедел кері байланыс ұйымдастыруға және оқушылардың шығармашылық жобаларын қолдауға мүмкіндік береді.

Алайда жасанды интеллектінің педагогикалық тиімділігі оның қаншалықты жиі қолданылуымен өлшенбеуі тиіс. Негізгі көрсеткіш – технологияның оқушының дербес ойлауына, мәселені шешуіне, білімін тереңдетуіне және жаңа құзыреттерді қалыптастыруына қаншалықты ықпал ететіні.

Сондықтан жасанды интеллектіні информатика пәнінде қолданудың негізгі қағидасы **«оқушының орнына орындау» емес, «оқушының мүмкіндігін кеңейту»** болуы қажет.

Бұл үдерісте мұғалімнің рөлі шешуші болып қала береді. Педагог технологияны оқу мақсатына сәйкес таңдап, оқушыны ақпаратты тексеруге, алгоритмнің логикасын түсінуге, академиялық адалдықты сақтауға және цифрлық ортада жауапкершілікпен әрекет етуге үйретеді.

Жасанды интеллектімен сауатты жұмыс істей алатын, бірақ өз бетінше ойлау мен шешім қабылдау қабілетін сақтайтын оқушы – болашақ білім беру жүйесінің негізгі нәтижелерінің бірі. Осындай білім алушының қалыптасуы цифрлық құзыреттілігі жоғары, шығармашыл және жауапты адами капиталды дамытуға негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.

2. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.

3. Miao F., Shiohira K., Lao N. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024.

4. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.

5. OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023.

6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

7. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016.

8. Touretzky D., Gardner-McCune C., Martin F., Seehorn D. Envisioning AI for K–12: What Should Every Child Know about AI? // Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence. – 2019. – Vol. 33. – P. 9795–9799.

9. Long D., Magerko B. What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations // Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. – 2020. – P. 1–16.

10. Ng D.T.K., Leung J.K.L., Chu S.K.W., Qiao M.S. Conceptualizing AI literacy: An exploratory review // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2021. – Vol. 2. – 100041.

11. European Commission. Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence (AI) and Data in Teaching and Learning for Educators. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.

12. OECD. Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. – Paris: OECD Publishing, 2021.

Резюме

В статье рассматриваются педагогические возможности и особенности эффективного использования технологий искусственного интеллекта в преподавании информатики в современных образовательных условиях. Анализируется потенциал инструментов искусственного интеллекта в освоении основ программирования, развитии алгоритмического и логического мышления, анализе учебных задач, предоставлении студентам мгновенной обратной связи и организации индивидуальной образовательной траектории. Показаны способы использования генеративного искусственного интеллекта для интерпретации программного кода, выявления ошибок, разработки нескольких вариантов заданий и объяснения сложной информации в соответствии с уровнем подготовки студента. Кроме того, рассматриваются вопросы обеспечения академической честности, проверки достоверности информации, защиты персональных данных, понимания алгоритмических искажений и предотвращения зависимости студентов от готовых ответов при использовании искусственного интеллекта. В основе статьи лежит изменение роли преподавателя информатики в цифровой среде от поставщика знаний к преподавателю, организующему исследовательскую деятельность студентов, анализирующему технологические решения и формирующему культуру ответственного использования искусственного интеллекта. Сделан вывод, что педагогическое использование искусственного интеллекта будет способствовать развитию цифровой компетентности, творческого и алгоритмического мышления студентов, а также повышению качества будущего человеческого капитала.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, информатика, цифровое образование, программирование, алгоритмическое мышление,*

генеративный искусственный интеллект, цифровая компетентность, академическая честность, критическое мышление, человеческий капитал.

Summary

The article considers the pedagogical possibilities and features of the effective use of artificial intelligence technologies in teaching computer science in modern educational conditions. The potential of artificial intelligence tools in mastering the basics of programming, developing algorithmic and logical thinking, analyzing learning tasks, providing students with instant feedback, and organizing an individual educational trajectory is analyzed. The ways of using generative artificial intelligence to interpret program code, identify errors, develop several versions of tasks, and explain complex information in accordance with the student's level of preparation are shown. In addition, the issues of maintaining academic integrity, checking the accuracy of information, protecting personal data, understanding algorithmic distortions, and preventing students from becoming dependent on ready-made answers when using artificial intelligence are considered. It is based on the fact that the role of a computer science teacher in a digital environment is changing from a provider of knowledge to a teacher who organizes students' research activities, analyzes technological solutions, and forms a culture of responsible use of artificial intelligence. It is concluded that the pedagogical use of artificial intelligence will develop digital competence, creative and algorithmic thinking of students, and contribute to improving the quality of future human capital.

Keywords: *artificial intelligence, computer science, digital education, programming, algorithmic thinking, generative artificial intelligence, digital competence, academic integrity, critical thinking, human capital.*

УДК 372.881.1

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫНЫҢ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ» (ТАШКЕНТ, 1928) ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ӘДІСТЕМЕНІҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Е.Н. Біләл
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Филология факультеті, С. Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оны оқыту әдістемесі кафедрасының PhD докторанты
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: yertaibilal@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2489-2314

Аңдатпа. *Мақалада қазақ ағартушылық ойының көрнекті өкілі Қошке Кемеңгерұлының «Оқу құралы» (Ташкент, 1928) оқулығындағы әдістемелік ұстанымдар қазіргі білім беру үдерісімен сабақтастықта қарастырылады. Зерттеудің*

мақсаты – оқулықтың құрылымы мен мазмұнын, оқу материалын ұсыну тәсілдерін, білім алушының танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған әдістерін саралау және олардың бүгінгі педагогикалық тәжірибедегі трансформациясын анықтау.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы-педагогикалық әдістер қолданылды. Оқулықтағы білімді жүйелі және бірізді меңгерту, түсініктілік, өмірмен байланыстыру, білім алушының дербес ойлауына мүмкіндік беру, сұрақтар мен тапсырмалар арқылы меңгерілген білімді бекіту секілді әдістемелік ерекшеліктерге назар аударылады. Бұл ұстанымдардың қазіргі білім берудегі тұлғаға бағдарланған оқыту, білім алушының белсенді әрекетіне негізделген оқу, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру, құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар мен белсенді оқыту әдістерімен мазмұндық сабақтастығы сараланады.

Зерттеу нәтижесінде Қошке Кемеңгерұлының «Оқу құралында» көрініс тапқан әдістемелік қағидалардың тарихи-педагогикалық маңызы ғана емес, олардың қазіргі білім беру тәжірибесінде шығармашылық тұрғыдан қолдануға болатын әлеуеті де бағаланады.

Түйін сөздер: *Қошке Кемеңгерұлы, «Оқу құралы», оқулық тарихы, оқыту әдістемесі, әдістемелік сабақтастық, білім беру үдерісі, педагогикалық трансформация.*

Кіріспе. Қазақстанның білім мен ғылым саласына бағытталған инвестициялық саясатының басты мақсаты – жас ұрпақтың сапалы білім алып, кәсіби құзыреттілігін қалыптастырумен қатар, дербес ойлайтын, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, қоғамдық өзгерістерге бейім және интеллектуалдық әлеуеті жоғары тұлға болып қалыптасуына жағдай жасау. Бұл бағыт мемлекеттің стратегиялық дамуының маңызды тетіктерінің бірі ретінде ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, жаһандық білім кеңістігінде бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу міндетімен сабақтасады. Осыған байланысты қазіргі қазақ педагогикасының мазмұны мен әдіснамалық негіздері де жаңарып, XXI ғасырдағы білім беру талаптарына сәйкес жетілдірілуде. Цифрлық технологияларды қолдану, тұлғаға бағдарланған оқыту, құзыреттілік тәсіл, креативті педагогика, білім алушының дербес әрекеті мен сыни ойлауын дамыту секілді бағыттар қазіргі білім беру үдерісінің маңызды құрамдас бөліктеріне айналды. Сонымен бірге білім

алушының функционалдық сауаттылығын қалыптастырумен ғана шектелмей, оның тарихи санасын, ұлттық құндылықтарға негізделген дүниетанымын және рухани-мәдени тұтастығын дамыту міндетін де алға қояды. Осы тұрғыдан алғанда, әлемдік педагогикалық тәжірибені игерумен қатар, ұлттық білім беру дәстүрінің тарихи тәжірибесін зерделеу, оның ғылыми-әдістемелік әлеуетін қазіргі білім беру жүйесінің талаптарымен сабақтастықта қарастыру ерекше мәнге ие. Мұндай зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі – XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының педагогикалық және әдістемелік мұрасын қайта пайымдау.

Осы орайда Алаш зиялыларының оқу-ағарту саласындағы еңбектері қазақ педагогикалық ойының қалыптасу және даму тарихында айрықша орын алады. Олардың оқулықтары мен оқу құралдарында білім мазмұнын жүйелеу, оқу материалын білім алушының қабылдау ерекшелігіне сәйкес ұсыну, ана тілінде білім беру, танымдық белсенділікті арттыру, теориялық білімді практикалық әрекетпен ұштастыру секілді бірқатар маңызды әдістемелік қағидалар көрініс тапты. Ұлттың әлеуметтік және мәдени дамуының негізгі тетіктерінің бірі білім беру екенін терең түсінген Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Қошке Кемеңгерұлы, Абдолла Байтасұлы, Елдес Омарұлы, Хайретдин Болғанбай, Файзолла Ғалымжанұлы, Бияхмет Сәрсенұлы, Сабыр Айтқожаұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, Жұмахан Күдеріұлы, Жұмағали Тілеуліұлы, Сұлтанбек Қожанұлы және басқа да қазақ зиялылары оқу-ағарту ісіне белсенді араласып, оқулықтар мен әдістемелік еңбектер жазды. Олардың педагогикалық қызметі сауатты әрі саналы ұрпақ қалыптастыруды ұлттық дамудың негізгі шарты ретінде қарастырғанын көрсетеді. Бұл қатарда Қошке Кемеңгерұлының ғылыми-педагогикалық мұрасы ерекше зерттеуді қажет етеді. Оның әдеби, тілтанымдық және педагогикалық еңбектерін кешенді саралау XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ ғылыми-педагогикалық ойының даму ерекшеліктерін, ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасу үдерісін және сол кезеңдегі әдістемелік ізденістердің сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Қошке Кемеңгерұлы тіл мәселесін тек теориялық тұрғыдан қарастырмай, оны оқыту тәжірибесімен сабақтастыра зерттеген ғалымдардың бірі болды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында Қошке Кемеңгерұлының «Оқу құралы» (Ташкент, 1928) еңбегіндегі әдістемелік ұстанымдарды анықтау және олардың қазіргі білім беру үдерісіндегі сабақтастығы мен трансформациясын саралау

мақсатында тарихи-салыстырмалы, мәтіндік, құрылымдық-функционалдық және салыстырмалы-педагогикалық әдістер қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы оқулықтың жазылу кезеңіндегі педагогикалық ұстанымдар мен қазіргі білім беру әдістемесінің негізгі бағыттары өзара салыстырылды. Құрылымдық-функционалдық талдау арқылы «тірек сөздер – мәтін – сұраулар», «тірек сөздер – мәтін – жаттығу», «мәтін – сұраулар» тәрізді әдістемелік модельдердің білім алушының тілдік, танымдық және коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудағы қызметі айқындалды. Сонымен қатар типологиялық салыстыру әдісі Қ. Кемеңгерұлы ұсынған оқыту тәсілдерінің қазіргі тұлғаға бағдарланған, жүйелі-әрекеттік, коммуникативтік, пәнаралық және құндылыққа бағытталған оқыту ұстанымдарымен мазмұндық сабақтастығын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу материалдарын жинақтау мен қорытындылау барысында жүйелеу, жіктеу, интерпретациялау және ғылыми тұжырымдау тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау. Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік мұрасындағы негізгі бағыттардың бірі – қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытудың тиімді жолдарын қалыптастыру. Ғалым тіл үйренушінің оқу үдерісіндегі белсенді рөліне мән беріп, білім мазмұнын жүйелі, бірізді және қолжетімді түрде ұсынуға негізделген оқыту моделін қалыптастырды. Оның әдістемесінде тілдік материалды қарапайымнан күрделіге қарай меңгерту, жаңа білімді күнделікті қарым-қатынас жағдайларымен байланыстыру және практикалық қолданыс арқылы бекіту қағидалары басшылыққа алынады.

Қошке Кемеңгерұлы ұсынған маңызды тәсілдердің бірі – «әңгіме» әдісі. Бұл әдіс тіл үйренушіні дайын тілдік материалды меңгеруші емес, оқу әрекетіне белсенді қатысушы ретінде қарастыруға негізделеді. «Әңгіме» арқылы жаңа сөздер мен тілдік құрылымдар коммуникативтік жағдаят аясында беріліп, білім алушының сөздік қорын молайтуға, ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға және меңгерілген білімді практикалық тұрғыдан қолдануына мүмкіндік жасалады. Аталмыш ерекшеліктер Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік ұстанымдарын қазіргі коммуникативтік, тұлғаға бағдарланған және әрекетке негізделген оқыту тәсілдерімен салыстыра зерттеуге негіз береді. Сондықтан Қошке Кемеңгерұлының оқу-әдістемелік мұрасын қазіргі педагогикалық әдіснама тұрғысынан қайта қарастыру оның тарихи маңызын анықтаумен ғана шектелмейді. Мұндай зерттеу ғалым ұсынған әдістердің қазіргі

білім беру үдерісіндегі сабақтастығы мен трансформациясын, сондай-ақ олардың бүгінгі тіл оқыту тәжірибесінде қолданылу мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыдан бағалауға жол ашады.

1928 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Оқу құралы» атты әдістемелік еңбегінде Қошке Кемеңгерұлы оқу үдерісін ұйымдастырудың нақты кезеңдерін көрсетеді. Әдіскер оқыту ретін былайша сипаттайды: «Әуелі оқытушы өзі оқиды, содан кейін шәкірттерге оқытады. Шәкірттер оқып болған соң, оқытушы әр сөйлем туралы жеңіл сұрау қояды, шәкірттер әуелі кітепті ашып отырып жауап қайтарады, екінші ретте кітепті жауып қойып, жауап қайтарады. Содан кейін оқытушы аяғы бір пішіндес сөздерді жіктетеді, содан кейін ереже шығартады. Оқытушы жалпы ережені қорытады» [1, 23]. Берілген әдістемелік жүйеден оқу әрекетінің бірнеше өзара сабақтас кезеңнен тұратынын аңғаруға болады: оқытушының үлгі көрсетуі, білім алушының мәтінді өздігінен оқуы, сұрақ-жауап арқылы мазмұнды түсінуі, мәтінге сүйеніп және мәтінсіз жауап беруі, тілдік бірліктерді салыстыруы, сол салыстыру негізінде ережені өздігінен тұжырымдауы және соңында оқытушының жалпы қорытынды жасауы. Мұнда білім алушы дайын грамматикалық ережені механикалық түрде жаттаушы емес, тілдік деректерді бақылау, салыстыру, талдау және қорытындылау арқылы жаңа білімді өз әрекеті негізінде меңгеруші субъект ретінде көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қ. Кемеңгерұлы ұсынған әдістің мазмұны қазіргі білім берудегі белсенді оқыту, индуктивті тәсіл, проблемалық сұрақ қою және білім алушының дербес қорытынды жасауына негізделген әдістермен сабақтасады. Сонымен қатар бұл жүйеде оқытушының қызметі де айқын белгіленген. Ол білімді дайын күйінде жеткізуші ғана емес, оқу әрекетін ұйымдастырушы, сұрақ арқылы білім алушының ойын бағыттаушы және оның өздігінен жасаған тұжырымдарын жүйелеп, ғылыми ережеге айналдырушы тұлға ретінде көрінеді. Мұндай ұстаным қазіргі педагогикадағы мұғалімнің фасилитаторлық және бағыттаушылық қызметімен мазмұндық жағынан үндеседі.

Қошке Кемеңгерұлы аталған еңбектің «Сөйлесу іреті» бөлімінде оқыту үдерісінің келесі сатысын сипаттай келе: «Жеңіл сұраулар қойылады, бастауышы мен баяндауышы бар сұраулар сияқты. Әр баптағы сөйлемдердің ретіне қарай, сөйлем мүшелерінің сұраулары қойылады» [1, 23], – деп жазады. Бұл тұжырым тілдік материалды сұрақ қою арқылы меңгертудің жүйелі тәсілін көрсетеді. Алдымен қарапайым сұрақтардан басталып, кейін сөйлемнің құрылымдық элементтерін анықтауға

бағытталған сұрақтарға көшуі оқытудағы қарапайымнан күрделіге қарай қағидасының сақталғанын аңғартады.

Аталған әдістің тағы бір ерекшелігі – грамматикалық білімнің сөйлеу әрекетінен оқшау берілмеуі. Сөйлем мүшелерін сұрақтар арқылы анықтау барысында білім алушы бір жағынан синтаксистік құрылымды меңгерсе, екінші жағынан сұраққа толық әрі мағыналы жауап беруге дағдыланады. Яғни грамматикалық білім практикалық тілдік әрекет барысында қалыптасады. Бұл Қ. Кемеңгерұлы әдістемесінде формалды ережені жаттаудан гөрі, оны нақты тілдік қолданыс арқылы меңгертуге басымдық берілгенін көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген екі әдістемелік нұсқауды негізге ала отырып, Қошке Кемеңгерұлының тіл үйрету жүйесінде білім алушының оқу әрекетіне психологиялық және танымдық тұрғыдан даярлығына ерекше мән берілгенін байқауға болады. Әдіскердің басты ұстанымдарының бірі – оқушыны жаңа тілдік ортаға біртіндеп бейімдеу, оның қазақ тілін меңгеруге деген қызығушылығын арттыру және бастапқы тілдік-психологиялық кедергілерді жеңілдету. Осы мақсатта қолданылған «әңгіме», «әңгімелесу» әдістері білім алушыны оқу үдерісіне еркін қатыстыруға, оның тілдік белсенділігін оятуға және үйренуге деген ішкі ынтасын қалыптастыруға бағытталған. Бұл тұрғыдан Қ. Кемеңгерұлының әдістемелік ұстанымдары Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық пайымдарымен де сабақтасады. А. Байтұрсынұлы «әңгіме» тәсілін «бұл балалардың бойын үйрету үшін» жасалатын әрекет ретінде бағалап, оның білім алушыны оқу жағдайына бейімдеудегі тәрбиелік әрі үйретушілік қызметін атап көрсетеді («Жаңа мектеп», 1928, №1, 31–37-б.) [2, 370]. Демек, Қ. Кемеңгерұлы үшін тіл үйрету жеке сөздер мен грамматикалық формаларды жаттатумен шектелмейді. Керісінше, білім алушының тілдік материалдың мағынасын түсінуі, оны белгілі бір жағдаят аясында қабылдауы және қазақ тілінің коммуникативтік кеңістігіне біртіндеп енуі маңызды. Осы ерекшелік оның әдістемесінде психологиялық, танымдық және қатысымдық компоненттердің өзара сабақтастығын көрсетеді.

Қошке Кемеңгерұлының «Оқу құралындағы» әдістемелік жүйенің өзіндік сипаты оқу материалын орналастыру құрылымынан да анық байқалады. Оқулық бөлімдерінде негізінен мынадай модельдер жүйелі қолданылады:

ТІРЕК СӨЗДЕР → МӘТІН → СҰРАУЛАР

ТІРЕК СӨЗДЕР → МӘТІН → ЖАТТЫҒУ
МӘТІН → СҰРАУЛАР

Бұл құрылым оқу материалының кездейсоқ орналастырылмағанын, керісінше, белгілі бір әдістемелік алгоритм негізінде жүйеленгенін аңғартады. Алғашқы кезеңде білім алушыға мәтін мазмұнын меңгеруге қажетті тірек сөздер беріледі. Олардың қызметі мәтіннің негізгі мазмұнына алдын ала бағдар беру, жаңа лексикалық бірліктерді игеруге даярлау және кейінгі сөйлеу әрекетіне тілдік негіз қалыптастыру болып табылады.

Білім алушы мәтінді оқымастан бұрын тірек сөздердің мағынасымен танысу арқылы мәтіннің тақырыбы мен мазмұны жөнінде бастапқы түсінік қалыптастырады. Яғни тірек сөздер мәтінді қабылдауға қажетті алдын ала танымдық бағдар қызметін атқарады. Мәтінді оқып болғаннан кейін білім алушы аталған сөздерді сұрақтарға жауап беру барысында мағыналық және контекстік тұрғыдан қолданады. Осы арқылы жаңа сөз пассив лексикалық бірлік күйінде қалмай, практикалық сөйлеу әрекетіне енгізіледі.

Тірек сөздердің құрамында зат есімдер мен атаулық тіркестер ғана емес, етістік тұлғаларының да берілуі білім алушыға сөйлем құрауға, іс-әрекетті білдіруге және ойын байланыстырып жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл лексикалық қорды молайтумен қатар, грамматикалық және коммуникативтік дағдылардың қатар қалыптасуына жағдай жасайды. Мәселен, «Оқу құралының» №23 бөлімінде мынадай тірек сөздер ұсынылған: «Ұйқы, түс-ағаш, ұйықта, қоңырау, аст, құс төсек, матырас, жайма, көрпе, жастық, су, сабын, сүрт, айна, алды, тарақ, киім, тазала, орамал, оян, оят». Бұдан кейін осы лексикалық бірліктерді қамтитын мәтін беріледі: «Біздің жатақ-үй комүнес көшесінде. Біздер жатақ-үйде тұрамыз. Біздер ұйқыдан 7 сағатта тұрамыз. Түнде сағат 11-де ұйықтаймыз. Таң ертен біздерді қоңырау мен оятады. Ерте оянамыз» [1, 37]. Мысалдан тірек сөздердің мәтін мазмұнын алдын ала болжауға және оны кейін саналы түрде қабылдауға мүмкіндік беретінін көруге болады. Сондықтан тірек сөз мәтін мен кейінгі тапсырмалар арасындағы байланысты қамтамасыз ететін маңызды әдістемелік буын қызметін атқарады. Ол білім алушының назарын мәтіндегі негізгі ұғымдарға бағыттап, ақпаратты қабылдау, түсіну, есте сақтау және қайта жаңғырту әрекеттеріне негіз болады. Қазіргі педагогикалық терминология тұрғысынан мұндай тәсілді білім алушының бұрынғы білімі мен

жаңа ақпараттың арасында мағыналық байланыс орнатуға бағытталған тірек немесе scaffolding элементтерімен салыстыруға болады.

Оқулық құрылымындағы келесі маңызды компонент – сұраулар жүйесі. Қ. Кемеңгерұлы сұрақтарды мәтіннің мазмұнын тексеру құралы ретінде ғана емес, білім алушының мәтінмен белсенді жұмыс істеуін ұйымдастыратын әдістемелік тетік ретінде пайдаланады. Сұраққа жауап беру үшін оқушы мәтіндегі қажетті ақпаратты табады, оны мағыналық тұрғыдан ажыратады, қайта құрастырады және ауызша жеткізеді. Демек, бұл жерде оқу, түсіну, ақпаратты іздеу және сөйлеу әрекеттері өзара кіріктіріледі. Мәселен, жоғарыдағы мәтіннен кейін: «Жатақ-үй қай көшеде? Қайда тұрамыз? Біздер ұйқыдан қашан тұрамыз? Қашан ұйықтаймыз? Біздерді немен оятады? Ерте оянамыз ба? Нені жуамыз? Немен жуынамыз?» [1, 37] деген сұраулар беріледі. Бұл сұрақтардың құрылымы мәтіндегі ақпаратты бірізді түрде қайта жаңғыртуға бағытталған. Білім алушы дайын ақпаратты жай қайталап қана қоймай, сұрақтың сипатына қарай қажетті деректі мәтіннен іріктеп, оны грамматикалық тұрғыдан дұрыс жауап түрінде құрастыруға тиіс. Мұнда мәтінді түсініп оқу мен ауызша сөйлеу әрекеті өзара сабақтасады. Сонымен қатар жүйелі сұрақ қою оқушыны ақпаратқа зейін қоюға, мәтіндегі мағыналық байланыстарды аңғаруға және ойын жинақы жеткізуге дағдыландырады.

Қазіргі интерактивті оқыту тұрғысынан қарастырғанда, мұндай сұрақ-жауап жүйесі білім алушыны тек ақпаратты қабылдаушы позициясында қалдырмай, оны оқу коммуникациясының белсенді қатысушысына айналдырады. Осы арқылы Қ. Кемеңгерұлының әдістемесінде оқытушы – мәтін – білім алушы арасындағы диалогтік байланыс қалыптасады.

Зерттеуші Айжан Шормақова Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік мұрасын талдай отырып, ғалымның ғылымилық ұстанымға ерекше мән бергенін көрсетеді: «Ғалым сөздердің жеңіл-қиындығына, синонимдік қасиетіне, тақырыпқа сәйкестігіне, сөзжасамдық қабілетіне, оқушының психофизикалық ерекшелігіне басты назар аударған. Әдіскер қазақ тілінің заңдылықтарын жалаң түсіндірмей, тіл үйренуші жан-жақты білім алу үшін оқытуда жаратылыстану ғылымдарына қатысты танымдық мәліметтерді қамтитын мәтіндерді де пайдаланған» [3]. Аталған пікір Қ. Кемеңгерұлы әдістемесінің тағы бір маңызды ерекшелігін, яғни пәнаралық интеграцияға негізделгенін көрсетеді. Оқулықтағы мәтіндер

тілдік материалды меңгертумен ғана шектелмей, білім алушының қоршаған орта, тұрмыс, табиғат және қоғамдық өмір туралы танымын кеңейтуге де бағытталған. Демек, тіл үйрету лексика-грамматикалық білім қалыптастырумен қатар, білім алушының жалпы дүниетанымын дамытатын құрал ретінде қарастырылған. Бұл қағида қазіргі білім беру мазмұнындағы пәнаралық ықпалдастықпен де үндеседі. Қазіргі оқу бағдарламаларында білім салалары арасындағы байланысты қамтамасыз ету, ортақ тақырыптар негізінде бірнеше пәннің мазмұнын тоғыстыру және білімді нақты өмірлік жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік жасау маңызды ұстанымдардың бірі болып табылады [4]. Осы тұрғыдан Қ. Кемеңгерұлы пайдаланған танымдық мәтіндерді қазіргі интеграциялық оқытудың тарихи алғышарттарының бірі ретінде бағалауға негіз бар. «Оқу құралында» сұрақ-жауапқа негізделген тапсырмалармен қатар, білім алушының дербес сөйлеу, қайта құрастыру, тілдік талдау және шығармашылық әрекетін дамытатын жаттығулар да жүйелі беріледі. Оларды мазмұны мен атқаратын қызметіне қарай бірнеше топқа жіктеуге болады.

1. «Өз сөздеріңмен айтыңдар».

Бұл тапсырма білім алушыдан мәтін мазмұнын сөзбе-сөз қайталауды емес, оны түсініп, өз тілдік қорымен қайта жеткізуді талап етеді. Мұндай тапсырма мәтінді мағыналық тұрғыдан игеруге, негізгі ойды ажыратуға, ақпаратты қайта құрылымдауға және байланыстырып сөйлеуге дағдыландырады. Сонымен бірге оқушы дайын тілдік қалыптан шығып, өз сөздік қорын қолдануға мүмкіндік алады.

2. «Ауызекі сұрау құрастырыңдар».

Бұл жаттығуда білім алушы дайын сұрақтарға жауап беруші ғана емес, сұрақты өзі құрастырушы субъект ретінде әрекет етеді. Сұрақ құрастыру мәтінді тереңірек түсінуді, ақпараттың негізгі және қосалқы бөліктерін ажыратуды, сондай-ақ сұраулы сөйлемнің құрылымын дұрыс қолдануды қажет етеді. Сондықтан аталған тапсырма білім алушының тілдік әрі танымдық белсенділігін қатар дамытады.

3. «Қара сөзбен айтыңыз».

Бұл тапсырмада өлең мәтінінің мазмұнын прозалық формада жеткізу көзделеді. Білім алушы өлеңнің негізгі оқиғалық желісі мен мағынасын сақтай отырып, оны басқа тілдік формада қайта құрастырады. Осы арқылы мәтінді түсіну, интерпретациялау, ақпаратты трансформациялау және өз сөзімен жеткізу дағдылары қалыптасады.

4. «Төмендегі сөздерге жұрнақтар қосу арқылы сөздер жасау».

Мұндай тапсырмалар сөзжасамдық заңдылықтарды практика арқылы меңгертуге бағытталған. Оқушы берілген түбірлерге тиісті жұрнақтарды қосып, жаңа сөздер жасайды және сөздің құрылымдық өзгерісін тәжірибе барысында байқайды. Кейбір жаттығуларда грамматикалық тұлғаларды түрлендіруге арналған «сөздерді осы шақ түрінде жасаңдар» (№12) тәрізді тапсырмалар да кездеседі. Мұнда грамматикалық білім ережені жаттау арқылы емес, тілдік бірлікті практикалық түрлендіру әрекеті арқылы игеріледі.

5. «Жаттығу (есеп)».

Бұл атаумен берілген тапсырмалар оқулықтың алғашқы бөлімдерінде жиі қолданылады. Олардың мазмұны сөздерді тиісті орынға орналастыру, грамматикалық қосымшаларды дұрыс жалғау, сөз тұлғаларын салыстыру және белгілі бір грамматикалық үлгіні кесте түрінде жүйелеу әрекеттерін қамтиды. Мәселен:

«Жақ жалғау кестесін жасау» (№14);
«Жіктік жалғау кестесін жасау» (№21);
«ІІІ жақпен айтыңдар» (№52).

Бұл тапсырмалар білім алушының грамматикалық заңдылықты дайын анықтама түрінде қабылдауынан гөрі, оны нақты тілдік материал арқылы байқап, қолданып және жүйелеп меңгеруіне негізделген.

6. «Жатқа әңгімелеу».

Бұл жаттығу мәтінді сөзбе-сөз жаттаудан гөрі, оның мазмұнын есте сақтап, жүйелі түрде қайта баяндау әрекетіне негізделеді. Мұнда есте сақтау, мазмұнды құрылымдау, сөйлемдерді логикалық сабақтастықпен байланыстыру және ауызша сөйлеу дағдылары қатар іске қосылады. Сондықтан «жатқа әңгімелеу» тапсырмасы репродуктивтік әрекетпен қатар, білім алушының байланыстырып сөйлеу қабілетін жетілдіретін тәсіл ретінде де бағалануы мүмкін. Осы тапсырмаларды тұтастай қарастырғанда, Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік жүйесі сөзді алдын ала меңгерту → мәтінді түсіну → сұрақ арқылы ақпаратты қайта жаңғырту → тілдік құбылысты талдау → грамматикалық форманы практикада қолдану → мазмұнды өз сөзімен жеткізу тәрізді кезеңдік құрылымға негізделгені байқалады. Бұл жерде лексикалық, грамматикалық, танымдық және коммуникативтік әрекеттер бір-бірінен оқшау емес, біртұтас оқу үдерісінің құрамдас бөліктері ретінде ұйымдастырылған. Сондықтан Қ.

Кемеңгерұлының «Оқу құралындағы» әдістемелік тәжірибені қазіргі білім беру жүйесіндегі белсенді оқыту, коммуникативтік тәсіл, пәнаралық ықпалдастық, білім алушының дербес әрекеті, мәтінмен жұмыс, функционалдық сауаттылық және тапсырма арқылы білімді қолдану қағидаларымен салыстыра зерттеуге болады. Мұндай сабақтастық ғалымның әдістемелік мұрасын тек тарихи-педагогикалық құбылыс ретінде емес, қазіргі білім беру үдерісінде жаңаша мазмұнға ие бола алатын ғылыми-әдістемелік тәжірибе ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік тәжірибесі мен қазіргі тіл оқыту парадигмалары арасында мазмұндық сабақтастық бар екенін көрсетуге мүмкіндік береді. Алайда бұл сабақтастықты қазіргі әдістемелік жүйелердің дайын үлгісі немесе тікелей «бастау көзі» ретінде емес, кейінгі педагогикалық ұстанымдармен типологиялық тұрғыдан үндесетін тарихи-әдістемелік тәжірибе ретінде бағалау ғылыми тұрғыдан негіздірек.

Жүргізілген талдау негізінде мынадай *нәтижелерді* тұжырымдауға болады:

– «Оқу құралындағы» мәтіндік тапсырмалардың құрылымдық жүйесі анықталып, олардың білім алушыны тірек сөзден мәтінге, мәтіннен сұраққа, сұрақтан дербес сөйлеу мен грамматикалық қорытындыға жетелейтін кезеңдік модельге құрылғаны айқындалды;

– оқулықтағы тапсырмалар мазмұны мен атқаратын қызметіне қарай жүйеленіп, олардың лексикалық, грамматикалық, коммуникативтік, танымдық және шығармашылық дағдыларды өзара сабақтастықта қалыптастыруға бағытталғаны көрсетілді;

– сөзді механикалық жаттауға қарсы қойылған контекстік қайталау, сөз түрлендіру және сөйлем құрату тәсілдерінің қазіргі тіл оқытудағы контекстік меңгерту және дағдыны бекіту қағидаларымен сабақтастығы анықталды;

– Қ. Кемеңгерұлының тілдік материалды сұрақ-жауап, мәтінді қайта құрастыру, ауызша баяндау және грамматикалық түрлендіру арқылы меңгерту тәсілдерінің білім алушының белсенді оқу әрекетін ұйымдастыруға бағытталғаны айқындалды;

– аксиологиялық және лингвомәдени мазмұндағы мәтіндердің білім алушыны қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен және ұлттық құндылықтарымен таныстырудағы қызметі сараланды

– оқулықтағы әдістемелік жүйенің жүйелілік, әрекеттік, коммуникативтік, интеграциялық және құндылықтық ұстанымдарға негізделген тұтас модель құрайтыны анықталды.

Қорытынды. Қошке Кемеңгерұлының «Оқу құралы» XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ тілін оқыту әдістемесінің даму деңгейін танытатын маңызды ғылыми-педагогикалық мұра болып табылады. Оның еңбегіндегі бірқатар әдістемелік шешімдер қазіргі білім берудегі белсенді оқыту, коммуникативтік тәсіл, жүйелі-әрекеттік ұстаным, функционалдық сауаттылық, мәтінмен жұмыс және құндылыққа бағдарланған білім беру қағидаларымен мазмұндық тұрғыдан үндеседі. Сондықтан Қ. Кемеңгерұлының әдістемелік мұрасын тарихи дерек ретінде ғана емес, ұлттық педагогикалық ойдың эволюциясын және қазіргі білім беру әдістерінің тарихи сабақтастығын түсіндіруге мүмкіндік беретін ғылыми мұра ретінде қарастыру орынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқу құралы, мұрағат материалдары / құраст. Д. Қамзабекұлы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Т. 2. – 384 б.

2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы: қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

3. Шормақова А. Б. Қ. Кемеңгерұлының әдістемелік мұрасы. – URL: https://kk.convdocs.org/docs/index-2456.html.

4. Тойбазарова Н. А. Интербелсенді оқыту технологиясы: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана» университетінің баспасы, 2019. – 89 б.

5. Рысбаева А. Бастауыш сынып оқушыларының ізгілікті қарым-қатынасын интеграция негізінде қалыптастыру. – Алматы, 2022. – 170 б.

Резюме

В статье рассматриваются методические принципы, представленные в учебнике «Оқу құралы» («Учебное пособие», Ташкент, 1928) видного представителя казахской просветительской и педагогической мысли Кошке Кеменгерулы, в контексте их преемственности с современным образовательным процессом. Цель исследования заключается в анализе структуры и содержания учебника, способов подачи учебного материала, методов, направленных на развитие познавательной активности обучающихся, а также в выявлении их трансформации в современной педагогической практике.

В ходе исследования были применены историко-сравнительный, структурно-функциональный и сравнительно-педагогический методы.

Особое внимание уделяется таким методическим особенностям учебника, как системность и последовательность усвоения знаний, доступность изложения, связь обучения с жизнью, развитие самостоятельного мышления обучающихся, а также закрепление полученных знаний посредством вопросов и заданий. Анализируется содержательная преемственность данных принципов с современными подходами к личностно-ориентированному обучению, обучению, основанному на активной деятельности обучающегося, формированию функциональной грамотности, использованию компетентностно-ориентированных заданий и активных методов обучения.

В результате исследования оценивается не только историко-педагогическое значение методических принципов, отражённых в «Оқу құралы» Кошке Кеменгерулы, но и их потенциал для творческого применения в современной образовательной практике.

Ключевые слова: *Кошке Кеменгерулы, «Оқу құралы», история учебника, методика обучения, методическая преемственность, образовательный процесс, педагогическая трансформация.*

Summary

The article examines the methodological principles presented in Oqu Quraly (Tashkent, 1928), a textbook by Qoshke Kemengeruly, a prominent representative of Kazakh educational and pedagogical thought, in terms of their continuity with the modern educational process. The aim of the study is to analyze the structure and content of the textbook, the methods of presenting educational material, and the approaches aimed at enhancing learners' cognitive activity, as well as to identify their transformation in contemporary pedagogical practice.

The study employs historical-comparative, structural-functional, and comparative-pedagogical methods. Particular attention is paid to such methodological features of the textbook as the systematic and sequential acquisition of knowledge, accessibility of learning materials, the connection between learning and real life, the development of learners' independent thinking, and the reinforcement of acquired knowledge through questions and tasks. The study also analyzes the conceptual continuity of these principles with contemporary approaches to learner-centered education, activity-based learning, the development of functional literacy, competency-based tasks, and active learning methods.

The findings assess not only the historical and pedagogical significance of the methodological principles reflected in Qoshke Kemengeruly's Oqu Quraly, but also their potential for creative application in contemporary educational practice.

Keywords: *Qoshke Kemengeruly, Oqu Quraly, history of textbooks, teaching methodology, methodological continuity, educational process, pedagogical transformation.*

ПСИХОЛОГИЯ

ОӘК: 378.1

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚАЛЫПТАСУЫ: МОТИВАЦИЯ, ҚҰНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ АДАМИ КАПИТАЛ

Серік Сезім
«7М03102-Психология» білім бағдарламасы бойынша әлеуметтік ғылымдар магистрі

Аңдатпа. *Мақалада студенттердің кәсіби қалыптасуындағы мотивацияның психологиялық ерекшеліктері адами капиталды дамыту және тұлғалық құндылықтарды қалыптастыру тұрғысынан қарастырылады. Кәсіби даярлық кезеңіндегі ішкі және сыртқы мотивацияның арақатынасы, студенттің болашақ мамандығына қызығушылығы, кәсіби өзін-өзі анықтауы, өзін-өзі жүзеге асыруы мен кәсіби өсуге ұмтылысының маңызы талданады. Студенттің кәсіби мотивациясы оның білім алу белсенділігіне ғана емес, болашақ еңбек қызметінің сапасына, кәсіби тұрақтылығына және жеке әлеуетін іске асыруына ықпал ететіні көрсетіледі. Қазіргі білім беру жағдайында адами капиталдың сапасы кәсіби білім мен дағдылармен қатар жауапкершілік, бастамашылдық, үздіксіз даму, еңбекке құндылықтық қатынас және өзін-өзі жетілдіруге дайындық арқылы анықталатыны негізделеді. Білім беру ұйымдарында студенттердің тұрақты ішкі мотивациясын қалыптастыру болашақ маманның кәсіби және тұлғалық дамуының маңызды шарты ретінде тұжырымдалады.*

Түйін сөздер: *студент, кәсіби қалыптасу, кәсіби мотивация, құндылық, адами капитал, кәсіби даярлық, ішкі мотивация, өзін-өзі жүзеге асыру, кәсіби даму, болашақ маман.*

Қазіргі кезде ғалымдар студенттердің кәсіби мотивациялық құрылымымен қатар білім беруді жүзеге асырушы педагогтың жеке тұлғасын, мотивациясын психологиялық зерттеудің қажеттілігін бірауыздан мақұлдайды. Бұл бағыттағы зерттеудің маңыздылығы білім беру мен тәрбиелеудің мақсаты мен мотивін анықтаудан тұрады. Студенттердің кәсіби мотивациясы оның тікелей айналысатын күнделікті іс-әрекеті барысында калыптасатындықтан

оқыту мен тәрбиелеу жағдайындағы кәсіби мотивтердің маңызы зор.

Е.А. Климовтың айтуына сүйенсек, «Кәсіпкерлік – іс-әрекеттің белгілі бір саласында еңбек ететін адамның білімділік, іс-әрекет пен іскерлігінің нәтижесінің жоғары деңгейі болып табылады, сондай-ақ адамның психикасының ерекше жүйелі болып ұйымдастырылуы». Осы жүйенің келесі жақтары бар: біріншісі, адамға тән іс-әрекет пен тұлға субъектісі сипатындағы қасиеттері (зейіннің кәсіби өзгешелігі, қабылдау мен түйсіну, ес, ойлау, қиялдың кәсіпке байланысты ерекшеліктері, өзінің мінез ерекшеліктері, дағдылар, әрекеттер, іскерлік, ерекше оқиғаларда амал табу); екіншісі, кәсіпкердің мәдениеттілігі, білімділігі, тәжірибелілігі; үшіншісі, кәсіпкердің психодинамикасы (психикалық күйзелістерінің жылдамдығы, ауысуы, өзгергіштігі), кәсіби жұмыс атқаруда салаларына байланысты психологиялық қиыншылықтар; төртіншісі, әрбір қызмет саласына байланысты кәсіптің талаптарындағы өзінің гендерлік және жастық ерекшеліктерін ұғыну, сондай-ақ, денсаулық пен физикалық қасиеттердің рөлін ұғыну.

В.Д. Шадриков кәсіби әрекеттің мотивациясы схемасын көрсетіп, еңбек іс-әрекетіндегі мотивтердің пайда болуын сол кәсіптің қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты деп түсіндірген. Белгілі бір салада кәсіби қызмет атқаратын қызметкер, кәсіпке деген қажеттіліктерін қанағаттандыру барысында тұлға іс-әрекет саласында өзінің орнын табады, осымен байланысты кәсіби мотивтердің құрылымы қалыптасады

А.К. Маркованың пайымдауынша, мотивациялық және операционалдық жүйелердің қосындысы ретінде кәсіпкерлікті қарастырған. Кәсіпкерлік – кәсіби ерекше психикалық қасиеттердің керекті жиынтығы . Әрбір маманның мотивациялық, эмоциялық, еріктік аумағына жататын мынадай ерекшеліктері бар: мотивтер, мақсаттар, міндеттер, қажеттіліктер, қызығушылықтар, қарым-қатынастары, бағыттар; кәсіби тырысушылықтары, өзін-өзі кәсіби тұрғыдан бағалауы, өзін белгілі бір кәсіптің өкілі ретінде сезіне алуы; психологиялық қалыптары мен күйлері, Кәсіби әрекет кезіндегі тұлғаның еңбек үдерісінен және нәтижесінен қанағат алуы, эмоциялық ерекшеліктері, кәсібі туралы білімдері, әрекеттері мен тәсілдері, психотехникалары, іскерліктері; кәсіптік қабілеттері, кәсіби біліктілік деңгейін жоғарылатуға талпынуы; кәсіби тәжірибе мен кәсіби ойлауын жоғарылатуы, шығармашылық деңгейін арттырауы; кәсіппен жұмыс атқарудағы кәсіпке сәйкес келмейтін психикалық қасиеттердің кедергілері, маман тұлғасының кәсіби өсуі және маманның кәсіби әрекеттері мен маман тұлғасының

арасындағы қарама-қайшылықтар, оларды орнына келтіру жолдары.

Кәсіби әрекет субъектісінің кәсіпқойлығына байланысты, сондықтан, кәсіби әрекеттің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін психологиялық механизм ретінде мотивация мәселесі өзекті болып отыр. Ал, осы мотивация мәселесі туралы айтқанда В.Г. Асеев, Н.К. Маркова, А.С. Мельничук, Е.А. Климова, Н.В. Кузьмина, Е.А. Скриптунова және т.б. ғалымдардың еңбектеріне сүйенеміз.

Сонымен, кәсіби қызмет атқарушы тұлғаның кәсіпкерлік құрылымындағы мотивациялық аймағының бірнеше маңызды және ерекше қызметтерін айтып өтсек: ең алдымен, әрбір адамның өмірінің ерекше бөлігін қамтитын мамандығын таңдауына мүмкіншілік береді, белгілі бір кәсіптік салаға тұрақты түрдегі қызығушылықты қалыптастырады; екіншіден, кәсіби тұлғаның ерекше маңызды қасиеттерінің динамикалық түрде дамуына мүмкіндік береді және қамтамасыз етеді; үшіншіден, кәсіби тұлғаның өз кәсібі саласында кәсіпқойлық деңгейінде өсуіне байланысты ынталандырушы қызмет атқарады.

Жас мамандар кәсіби әрекетін бастау жолында ерекше және өзгешелігін қамтамасыз ететін оның кәсіби мотивациялық мағынасы үлкен әсерін тигізеді. Сонымен қатар, кәсіби өмір жолын бастаған жас мамандарда мотивтердің белгілі бір жиынтығы бар адам ғана кәсіби әрекетін тиімді жүзеге асыра алады және әрбір маман алдында тұрған кәсіби мәселелерін шешіп, функционалдық міндеттерін ойдағыдай орындай алады.

М.И. Бобневаның көрсетуі бойынша, «кәсіби қызмет атқаратын тұлғаның белгілі әлеуметтік дәрежесі, іс-әрекетті туғызатын қажеттілігі тек мотивациялық жүйе арқылы жүзеге асады» деп түсіндірді. Осыдан түйін шығаратын болсақ, қызметкер қандай да бір әрекеттерге кірісуден бұрын, өзінің мотивтерін зерттеуге салады, басқаша айтқанда, мақсаты бар әрекеттің орындалуына алып келетін үдерістің негізгі бөлімдерін анықтайды

Кәсіби әрекетінің өмірлік жолын бастауға кіріскен жас мамандардың кәсіби мотивтерінің құрылымына мінездеме беру үшін Б.И. Додоновтың ұсыныстарын қолдануымызға болады. Белгілі бір кәсіби әрекеттің факторлар жиынтығын оның себептері деп көрсетуге болады, ал, олар: а) Кәсіби әрекеттің орындалу барысынан рахат алу мен қанағаттану; б) Кәсіби әрекеттен нәтиже және қорытынды алу (мысалы, білім, дағдылар, тәжірибе алу және т.б.); в) кәсіби қызметінен табыстар мен марапатталу (сыйақы, қызметақы, табысқа жету, үстеме ақы, жалақының жоғарылауы

және т.б.); г) Кәсіби әрекетті атқаруға кедергі жасайтын тыс нәрселермен айналысуы және жұмыстың атқарылуы кезіндегі қателердің туындауында болатын жағдайлардан өзін алшақ ұстауға ұмтылу, жауапқа тартылуға тура келетін шараларды болдырмау

Кәсіби өмір жолын бастаған жас мамандардың кәсіби мотивациялық жағдайын айтқанда, қызмет етуіне қанағаттану мен жұмысының нәтижелілігі мотивтері арқылы қарасақ тұрақты қорытынды шығаруымызға қиындық тудырмайды. Ал келесі, сыртқы дұрыс әсерлі мотивация туралы айтуға болады. Бірақ, сыртқы дұрыс және бұрыс мотивациялардан ішкі мотивациялардың тұрақтылығы жоғары болып келеді. Сыртқы дұрыс және кері мотивация өзінің жоспарлаған күшін тұрақты ұстай алмауы көп кездеседі. Сондай-ақ, қаржылай немесе материалдық марапаттау мөлшері бірдей дәрежеде болса да бірнеше уақыттан соң өзінің мотивациялық күшін сақтап қала алмайды. Міне, осы себептен дамыған елдерде біздің елдегідей белгілі ұзақ мерзімдік уақытта емес, қысқа уақытта жалақы мөлшерін арттырып отырады, бұл іс-шараның тағы бір тиімділігі, сыртқы кері әсерлі мотивациялардың да өз күшінен айрылуына әкеледі. Еңбек ету барысында мотивация кәсіби қызметке кіріскен адамның еңбек тиімділігіне ғана емес, тұлғаның өзіне де әсерін тигізеді. К. Замфирдің түсіндіруіндегі мотивацияның үш құрылымын салыстыра қарастырғанда тұлғаның жоғары жетістіктеріне жетуіне ықпал жасайтын ішкі мотивациялардың жүзеге асырылуының орны ерекше. Кәсіби қызмет жолын бастаған жас маманның ішкі мотивациясының күші басымырақ болатын болса, онда қызметкердің алдына қойылған мақсат-міндеттер, алғышарттар, ұйымдастырылған жоспарлардың нәтижелі атқарылуына мүмкіндік береді. Және де тұлғаның іштей өзіне қойылған талаптарының, ішкі міндеттерінің және әлеуметтік қоғамына қажетті іс-шаралардың атқырылуына өзінің оң жақтан әсері мен септігін тигізеді. Біз жоғары бағалап отырған ішкі мотивация адамның кәсіби тұлға ретінде дамуының алғышарты мен негізгі көзі болатын болса, ол кәсіби іскерлігі, кәсіби шеберлігі, кәсіби біліктілігі, кәсіби қабілеттерінің шыңдалуына да көмегі тиеді деп айта аламыз. Маманның сытқы мотивациялық құрылымы, адамың өзі басындағы қызығушылықтарының, мақсаттарының жүзеге асуына ниетті болады.

Сыртқы мотивация маман тұлғасының кәсіби дамуын жоспардағыдай өз дәрежесіне жеткізеді деп нық сеніммен айта аламаймыз, ішкі қажеттіліктер салдарынан пайда болатын қысымның ықпалынан еңбекті қызметке айналдырады. Сайып келегенде, қызмет саласындағы Кәсіби әрекетін атқару үстіндегі жеке адамдар үшін кері мотивтердің зияншылығы көп жүзеге

асырылады. Оның салдырынан кәсіби қызмет атқарушы маманда туындайтын жағдайлар: жауапкершіліксіз болуы, ұжымда белсенділік көрсетпеуі, конформизмнің пайда болуы, шектеулердің пайда болуы. Кәсіби мотивация мәселесі төңірегінде зерттеу жүргізген отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың көрсетілген жұмыстарында еңбек мотивациялары қоғамдағы қатынастарға, атқарылатын қызметтерге, индивидуалды адамның алдына қойған мақсатына, кәсіп субъектілерінде гендерлік ерекшеліктеріне, яғни, ер адам және әйел адамның орнына байланысты екендігі көрсетілген

«Кәсіби қызметке кіріскен жас мамандардың қызмет орнына жауапкешілікпен қарау мотиві әріптестерінің, достарының алдап кетпейтін, берік және адалдығы, өндірістің адына қойған жоспарын бұзбай тұрақты ұстау, мейлінше, жалақы көлемін ұлғайту мақсатында жүзеге асатындығын» К. Мұздыбаев айтқан болатын. Еңбекке жауапкешілікпен қарауға мотивтер де өз әсерін тигізеді: өзінің мамандығынан жұмыс атқару кезінде жемісін көруден рақаттану, өз қасиет-қабілеттерін жүзеге асыру, мамандық беделін көтеру және көпшілік алдында ұятқа ұшырайтын жағдайларды болдырмау. В.В. Маркелевтің айтуы бойынша, егер мақтау мен ұялту бірінен кейін бірі төрт рет қайталанатын болса, ынталандырушы әсер бере алады. Ұялтуды мақтау секілді, егер жиі қолдааты болса, жеке адамның дамуына, еңбек өкілдігіне кері әсерін тигізуі мүмкін

Кәсіби әрекеттердің тиімді жүзеге асырылуы үшін және өз кәсібіне деген ынтасын қалыптастыру мақсатында жұмыс мекемелерінің белгілі шаралар қолдануы шарты бар. Және олардың осы ынтасын тұрақты сақтауы мәселесін көздейтіні анық. Мұны XX ғасырдың өзінде-ақ мұны басшылық түсінген болатын және оған белгілі әдістердің көмегімен жүзеге асыратын болғандығы мәлім. Бұл кездегі кәсіп орнындағылардың жұмыс істеуін ынталандыруда негізгі тиімді әдіс ақшалай сыйақы беру болды. Осы сыйақының тағайындалатынын естіртіп, жұмысшылар арасында сайыстар ұйымдастырылған болатын. Міне, осы себептен, «экономикалық адам» деген түсінік қалыптасқан болатын. Бірақ, осы кезде осы әдістен басқадай ынталандырушы амалдар еленбей қалатын оқиғалар да болды. Жұмыскердің қызметақысына белгілі жүйе енгізілді. Бұл жүйе – еңбек іс-әрекетінің нәтижелілігіне байланысты қызметақы бақылауда ұсталып, өнімділігіне байланысты көтеріліп отырылды. Жоғарыдағы мотивацияны талдау мәселелерінен айтып кеткеніміздей, егер, қозғаушы және ынталандырушы күш ретінде тек бір әдісті бірнеше жыл бойын тұрақты қолданатын болсақ, ол

өзінің кәсіби тұлғадағы жұмыс әрекетінің атқарылуындағы жоғары нәтижесін сақтап қалу қабілетін жоя бастайды, өйткені, мотивация да мұндай жағдайда, бірте-бірте тұрақтылығын жойып отырады немесе мотивациялық потенциалын төмендетеді.Сонымен да, өзінің кәсіби мотивациялық қасиетін сақтап қалуы үшін, басқа жолдарды да іздестіру алдында, тым болмағанда, бір қалыпты сақтау үшін марапаттау мөлшерін белгілі бір уақытта жоғарылатып отыруы керек. Ал бұл жол ұйымдардағы кәсіби әрекет нәтижесін индивидуалды көруді көздейтін мақсат жолында пайдалану көбірек жақсы нәтиже береді. Бірақ, еңбек іс-әрекетін нақты көрсеткіштермен беруге мүмкіндік болмаса, мұндай әдіс-тәсіл тиімсіз. Келесі әдіс, сайыс жүргізу әдісі. Сайыс жүргізу әдісінен нақты нәтиже беруді күтуге толық сенімсіздік туғызады. Оған себеп, сайыс жүргізу арқылы кәсіби әрекетті ынталандыру психологиялық жағынан нәтиже алу бірден келмейді, оңайшылықпен әрекет етпеуі мүмкін. Әрине, бұл әдіс мотивация тудырады. Бір жағынан мұндай әдіс, индивидуалды көрсеткішті арттыруға мүмкіндік сыйлағанымен, кәсіби ұйымдардағы қызметкерлер арасындағы алауыздықты туғызуы мүмкін. Егер, кәсіби ұжымда тату-тәттілік бұзылатын болса, бір жағынан тиімсіздік шығарады. Әріптестермен қарым-қатынасының орнықты болуы, кәсіби тұлғаның сыртқы мотивацияның құрылымына кіретіні бізге мәлім. Сыртқы мотивацияның тұрақтылығының ауытқып отыратындығын осымен дәлелдей аламыз. Және бұл жағдай сыртқы кері мотивациялыққа жатады. Сыртқы мотивацияның дұрысы мен бұрасы бір-біріне ерен әсер етуі ықтималдылығы жоғары. Сонымен, кәсіби мотивацияның жоғарылауын көру мақсатында ұжым сайыс жүргізетін болса, мұны басшылық бірнеше ұйымдар арасында келісілген түрде ұйымдастыруы керек. Сонда ұйымның өзінде ішінара бақталастықтың айқын пайда бомауын, керісінше, топтық бірігудің ұйымдастырылуының жақсаруына әкеледі.

«Жас маман» түсінігін анықтап алуымыз керекті. Ол жас маман статусының иегері болып табылатын ерекше құқықты орнататын тұлғаның нормаларының жиынтығына ие. Жас маманның статусы, басқа дәрежедегі жұмысшылармен салыстырғанда оның өкілі ерекше құқықтармен және қосымша кепілдіктермен, сонымен қатар, міндеттерімен сипатталады. Біріншілері, жас маманға белгілі бір әлеуметтік игіліктерді қолдану мүмкіндіктерін береді, ал екіншілері белгілі бір мінез-құлықтың құқықтық қажеттілігін алдын ала қарастырады.

Сайыс әдісінің қолданылуында назарда ұстайтын жағдайлар ретінде жеке тұлғаның типологиялық ерекшеліктер маңызды

болады. Жүйке жүйесі мықты адамдар сайысу арқылы жоғары ынталанады, ал әлсіз жүйкелі адамдар керісінше, басында ынта көрсеткенімен, тез шаршағыш келеді. Сайыс әдісін тұрақты қолданатын жағдайда жоғары қарқынмен жұмыс атқармаса да, белгілі уақытта нәтиже көрсететін адамдар, тұрақты сайысудан шаршап, жұмысқа кәсіби мотивациясының өзгеру мен ауытқуына ұшырайды. Кей жағдайларда, жұмыс орнынан босауына мәжбүрлік пайда болады. Сол үшін кәсіби мекеме тек өз абыройын ойлауы тиімсіз, өйткені, бұл ары қарай мемлекеттік мәселеге ұласады.

Айта келетін болсақ, мотивация дегеніміз – күрделі психологиялық құбылыс, ол адамның жасайтын, немесе жасауға ниеттенген іс-әрекетінің бірнеше түрлерінде жүзеге асады, іс-әрекет жасаушы адамның қажеттіліктерін анықтайтын мотивтер жиынтығы. Адамның іс-әрекетінің кез келгені көпмәнді мотивтерді қамтиды. Және де осы мотивтердің дәрежесі, өзараәркеттестікке түмсуі, пайда болуы адамның жеке тұлғалық ерекшеліктеріне, іс-әрекеттің ерекшеліне тәуелді. Кәсіби әрекетті зерттеу жұмыстарында теориялық және практикалық зерттеуддің негізі ретінде ресейдің психологтары көрсеткен мотивтердің топтастырылуы, құрамы, құрылымына сүйенеміз. Кәсіби әрекеттің мотивтерінің жіктемесін анықтауда біз, осы зерттеулердегі талдауға түскен негізгі мотивтердің жіктемесінің қалыптастырылуындағы негізгі әдістемелік принциптерін пайдалану мүмкіндіктеріне ие боламыз. Осыдан келе, мотивацияны сипаттау, оның құрылымын анықтау мәселесі еңбек психологиясының негізгі мәселеге жатады. Мотивацияны зерттей келе, өзінше күрделі және маңызды психологиялық құбылыс ретінде қарастырамыз және тұлғаның әрбір іс-әрекетінде жүзеге асатын мотивтердің жиынтығы, сондай-ақ, бұл құбылыс жас мамандардағы немесе тәжірибелі мамандардар тарапынан жасалған кәсіби әрекетіндегі субъектілерде сан алуан мотивтер жиынтығы бар болуы мүмкін деп айтуға болады. Осы мотивтердің нақты құрылымдық дәрежелері болады. Анық жағдайдағы мотивтердің маңыздылығы жұмысшылыардың тұлғалық қасиеттеріне және кәсіби әрекетінің шарттарына байланысты болып келеді. Осыған дейін айтылған мотивация мәселері жайындағы еңбектерге сүйенсек, кәсіби тұлғаның кәсіби әрекеті әр түрлі мотивтермен сипатталады деген қорытындыны болжамдауға мүмкіндік береді.

Мотивацияға қатынастың практикалық тәжірибесі мен теориялық зерттеулердің шеңберінің ауқымдылығына қарамай, жас мамандардың мотивациясының теориясы мен практикасында талай аспектілері ашылмаған тақырып болып қалып отыр,

қарастырылғандар болса толықтай жеткіліксіз. Бұл жағдайға сүйенсек, жас мамандардың мотивациясына тән ерекшеліктер өзекті мәселе болып табылады.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, тұлғаның ерте кәсібилену кезеңіндегі басыңқы мотивтердің бағыттылығы өмірлік ұстанымдардың жасалуы, өмірлік жоспарлардың нақтылануына әсерін тигізеді. Нақтырақ айтқанда, жас маман тұлғасының «мотивациялық портреті» тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы жүруі кезінде тек қана мінез-құлықтық қатынастарды қалыптастырып қана қоймай, оның кәсіби іс-әрекет басындағы кәсіби дамуына, сонымен қоса индивидтің ары қарай өміріндегі болжамданған алдыңғы өмірлік жоспарларына жүзеге асыру арқылы әсер етеді.

Л.Ю. Шадрин қызметтес мамандардың мотивациялық стимулдарын эмпирикалық зерттеу нәтижелерінің талдауына сүйеніп, еңбекпен байланысты мотивациялық профилдің қалыптасуына әсер ететін мотивтер тобын төртке бөлді: 1) материалдық маңыздылық негізінде қалыптасатын мотивтер – олар еңбек ақысының төлемімен байланысты; 2) әлеуметтік маңыздылықтарға (әлеуметтік статус, еңбек лауызымы, жылжу мүмкіндігі) қажеттіліктер негізінде қалыптасатын мотивтер; 3) рухани және интеллектуалды дамуға қажеттіліктер негізінде қалыптасатын мотивтер – адамның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі; қажеттіліктердің жеке өзінің қанағаттандырылуымен байланысты емес, олардың қанағатттандырылуының бар мүмкіндіктерін жоғалту қаупімен байланысты.

Е.А. Стрижова мен А.Н. Гусев өздерінің эмпирикалық зерттеулерінде еңбек іс-әрекетінің он алты мотивтерін бөліп шығарды (мотивациялық объектілер): тұрақтылық, ертеңгі күнге сенімділік; карьералық өсу; статус; өзімді максималды түрде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қызықты жұмыс; адамдарға пайдалы болу; жұмыс нәтижесі; босатылу; қақтығыстық жағдайлардан қашу; жұмысты ұйымдастыру мен оңтайландыру; жанұяның саулығы; демалыс; менің еңбегімнің мойындалуы; жұмыстан рақат алу және шабыттану; кәсіби және жеке даму; әріптестер мен ақшаны құрметтеу.

С.Г. Москвичев еңбек іс-әрекетіне қарай Маслоу сызбасын қарастырып, жұмысшылардағы еңбек мотивтері ретінде бес деңгейді көрсетеді:

- табиғи қажеттіліктердің қанағаттандырылуының керектілігі (тамақ, киім, тұрақ т.б.);
- кепілдендірілген жұмысты иеленуге талпыныс;
- жұмыс кезіндегі қатынас, әлеуметтік байланыстар мүмкіндігі;
- атақты болу, әріптестер құрметіне иелену;

- жұмыста өзінің барлық қажеттіліктерін жүзеге асыруға талпыныс (еңбекте өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі таныту).

Бұл тақырыптағы жұмыстарды талдай келе, жиі айтылатын, айтарлықтай көп басылымдарда сипатталатын мотивациялық факторларды бөле аламыз. Бұл табыс деңгейі, әлеуметтік мойындау, біліктілік деңгейінің жоғарылауы, еңбектің қолайлы жағдайлары, адамдармен қарым-қатынас мүмкіншілігі мен мансаптық өсу

Мотивациялық аймақтың құрамы күрделі және бірыңғайлы феномен бола алмайды, ол факторлардың күші бойынша мотивацияның көптігі мен аздығы бойынша бағалауға болады. Кәсіби іс-әрекет үшін мотивация күрделі болып анықталады, әрдайым әртүрлі бұйрықтарға (немесе мотивтер) және олардың иерархияларына арақатынасын өзгертіп отырады, оларды тұлғаның мотивациялық профилі қалыптасырады

Мамандардың мотивация туралы ойларының дамуы практиканың сұраныстарымен, көбірек мекеме немесе ұйымдардағы жұмысшылардың мотивациясын басқару міндеттерімен ынталандырылады. А.А. Лузаков бойынша, менеджмент теориясы мен практикасында топ немесе жеке индивидтің мотивациялық спецификасын анықтау үшін қарапайым бірөлшемді және екі өлшемді сипаттаушы мотивация үлгілері жиі қолданылады. Оларда мынадай айырмашылық критерийлері қарастырылады, мысалы ретінде, жұмысшының қатынасқа немесе міндетке, үдеріске немесе нәтижеге, жетістікке жетуге немесе сәтсіздіктен қашуға бағдарлануы. Мұндай үлгіде тұлға мотивациясының спецификасының толық емес үлгісінсіз бір ғана қажеттілік, мотив есепке алынады. Бұл жағдайда «мотивация профилі» туралы шартты түрде айтуға болады

Тұлғаның мотивациялық профилін қалыптастыратын жинақы, «қысқартылған» факторлар тізімі жас мамандыр қатынасы үшін мақсатты болуы мүмкін, бірақ үлкен тәжірибеге ие субъектілер қатынасында міндетті түрде оңтайлы болмайды. Кәсібилену өлшемі бойынша тұлғаның мотивациялық құрылымы көбіне индивидуалдандырылған, демек, мотивациялық профильді сапалы құрастыру үшін факторлар мен олардың иерархиясының көбірек санын ескеру керек. Еңбек іс-әрекеті басында мотивтер көбінесе бірыңғайлы және өзарабайланысты болады, мотивациялық профильді құрастыруда зорлық пен көп еңбек етуді керек етушіліктен құтылуда мотивациялық факторлардың тізімін азайту көмектеседі.

Оқу мотивациясының қызметтілігін талдауда міндетті түрде басымырақ қозғаушысын анықтай келе, мотивациялық саладағы

адамның барлық құрылымын ескеру керек. Оқу қызметі әртүрлі қайнар көздеріне ие болуына қарай полимотивтік болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Якобсон П.М. Психофизиологический анализ мотивации достижения и избегания в трудовой деятельности // Физиология человека. - 1989. - Т.15, №1. - С. 81-90.

2. Ломов Б.Ф. Проблемы полимотивации поведения // Вопросы психологии.- 1984.- №1.- С. 87-92.

3. Иванова Е.М. Спецпрактикум по психологическому изучению профессиональной деятельности: Учеб.пособие. - М., 1980.- С. 14-62.

4. Замфир К. Удовлетворенность трудом. Мнение. Социология. —М., 1983.-142 с.

5. Сластенин В.А. Мотивы учебной деятельности студентов // Вопросы психологии. - 1982. - №3. - С. 33-39.

6. Маслоу А. Мотивация и личность. - М.: Просвещение, 1998. - С. 116- 127.

7. Гасмолов А.Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности // Вопросы психологии. - 1987. - №5. - С. 15-20.

8. Вруум В. Нелинейная модель мотивационной сферы личности // Психологический журнал. - 2001. - №2.- С. 90-100.

9. Здравомыслова А.Г.Мотивация как внутренний фактор повышения эффективности обучения // Сборник научных трудов. Выпуск 179. М., - 1981. - С. 30-39.

Резюме

Богатство внутренней структуры человека в большинстве случаев зависит от действий человека, действия определяют его основную направленность. Именно поэтому это актуальная проблема в нашем обществе. Профессиональная деятельность не только оказывает большое влияние на развитие человека, но и составляет две из трех частей сознательной жизни человека. Среди многих видов социальной деятельности человека особое значение имеет профессиональная деятельность. Много времени в жизни человека уделяется профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *студент, профессиональное формирование, профессиональная мотивация, ценность, человеческий капитал, профессиональная подготовка, внутренняя мотивация, самореализация, профессиональное развитие, будущий специалист.*

Summary

The richness of a person's internal structure in most cases depends on a person's actions; actions determine his main focus. That is why this is a pressing problem in our society. Professional activity not only has a great influence on human development, but also constitutes two of the three parts of a person's conscious life. Among the many types of human social activities, professional activity is of particular importance. A lot of time in a person's life is devoted to professional activities.

Keywords: *student, professional formation, professional motivation, value, human capital, professional training, internal motivation, self-realization, professional development, future specialist.*

ОӘК: 159.99

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЛЕРДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Гайпова Динара Пайзуллақызы,
«ДиДи» балабақшасының психологі,
Кошербаева Куралай Еркинбековна,
«ДиДи» балабақшасының әдіскері,
Тулебаева Алия Анарбаевна
«ДиДи» балабақшасының әдіскері,

Түйін. *Бұл мақалада мектепке дейінгі мекемелерде балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың маңызы қарастырылады. Баланың қиялын, ойлау икемділігін, бастамашылдығын дамытуда шығармашылық іс-әрекеттердің рөлі анықталады. Сонымен қатар, шығармашылықты дамытуға ықпал ететін тиімді әдістер мен педагогикалық шарттар сипатталады. Мақалада балабақша мен отбасының өзара әрекеттестігінің бала тұлғасын қалыптастырудағы маңызы көрсетілген.*

Түйін сөздер. *Шығармашылық қабілет, мектепке дейінгі тәрбие, бала дамуы, қиял, ойын әрекеті, ұсақ моторика, шығармашылық орта, эстетикалық тәрбие, танымдық даму.*

Барлық балалар жаңа нәрсені үйренуді, қиялдауды, құрастыруды, елестетуді жақсы көреді - бұл балалардың шығармашылық қабілеттерінің көрінуінің және дамуының табиғи процесі. Шығармашылықты, өзіндік ерекшелігін дамытпай тұлғаның жан-жақты дамуы мүмкін емес.

Шығармашылық қабілеттер әрқашан өздігінен пайда бола бермейді, мектепке дейінгі мекемелерде балалардың шығармашылық іс-әрекеттерге: сурет салу, қолөнер, сюжеттер сияқты белсенді қатысуы тегін емес. Баланың шығармашылық жолын ашуға көмектесу және шығармашылық қабілеттерін дамытуға қолайлы жағдай жасау маңызды. Балалық шаққа

мүмкіндігінше көп қаражат салу арқылы біз болашақта үйлесімді тұлғаны дамытуға көмектесеміз.

Бұрыннан бар нәрседен өзгеше жаңа нәрсені жасау процесі шығармашылық деп аталады.

Шығармашылық қабілеттер адамның ойлауды әртараптандыру қабілетін болжайды, ол әдеттегі жағдайлар үшін стандартты емес шешімдерді табуға қабілетті. Көбінесе мұндай қабілеттер туа біткен емес және олардың дамуы үшін ерекше жағдайларды талап етеді.

Шығармашылық қабілеттерге мыналар жатады:

белсенді қиял;

икемді ойлау;

қабылдау қабілеті;

дамыған интуиция;

бастама;

теорияны өмірде қолдана білу;

қызығушылық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту интеллектуалдық дағдыларды, ойлауды және есте сақтауды дамытудан маңызды емес, өйткені бұл процестердің барлығы өзара байланысты. Баланы оқытудағы шығармашылық оған қоршаған әлемді танудан ләззат алып қана қоймайды, сонымен қатар өмірде одан әрі білім алу үшін сөзсіз пайда әкеледі.

Баланың шығармашылық әлеуетін дамыту үшін ерекше жағдайлар жасау қажет.

Баланы шығармашылық процеске ерте баулу.

Шығармашылық белсенділікті ынталандыратын дамытушылық орта құру, балаға барлық талпыныстарда қолдау көрсету, отбасы мүшелері арасындағы сенімді қарым-қатынас.

Нәрестенің физикалық денсаулығын, ұсақ және жалпы моторикасын, қозғалыстарын үйлестіруді дамыту.

Осы жаста жетекші іс-әрекет – ойын арқылы мектеп жасына дейінгі баланың шығармашылық ойлауын дамыту.

Балаға қазіргі уақытта нені және қалай істегісі келетінін таңдау еркіндігін беру.

Қажет болған жағдайда балаға көмек көрсету.

Тәуелсіздік пен бастаманы ынталандыру.

Мүмкін болатын сәтсіздіктер кезінде баланы қолдау, оның қабілетіне сену.

Баланың шығармашылық белсенділігін дамытуға не ықпал етеді?

Шығармашылық қабілеттерді дамыту әдістеріне барлығына қолжетімді қарапайым әрекеттер жатады.

Қоршаған орта

Балаңызбен бірге қыдырғанда, айналаңыздағы барлық нәрселер туралы - адамдар, көліктер, ғимараттар, табиғат туралы сөйлесіңіз. Бұл ересек адам мен баланың қарым-қатынасы баланың сөйлеуін, есте сақтауын, қиялын дамытуға көмектеседі және жалпы алғанда, баланың көптеген жеке қасиеттерін дамытудың маңызды сәті болып табылады.

Оқу ойындары мен ойыншықтар

Ойын кезінде нәресте өзінің кішкентай балалық қуаныштарын бастан кешіріп қана қоймайды, сонымен қатар белсенді түрде дамиды. Баланың дамуын ынталандыратын және оның жасына сәйкес келетін ойындар мен ойыншықтарды пайдалану маңызды. Пирамидалар, мозаика, құрылыс жинақтары әр үйде және әр балада болуы керек.

Мүмкін, ең қарапайым және қол жетімді әрекет, бірақ шығармашылық тұлғаны дамытуда тиімділігі кем емес. Балаңызды сурет салуға қажетті барлық нәрселермен қамтамасыз етіңіз, өйткені бұл дамыған нәрестеге тікелей жол.

Қылқаламды ұстап, суретті ұқыпты бояй білу ұсақ моториканың дамуына, ал бұл өз кезегінде сөйлеудің дамуына жақсы әсер етеді. Балаңызбен сурет салуды ұнатыңыз және лас киім мен үстел туралы алаңдамаңыз, өйткені бақытты бала қауіп төнген кезде бұл мүлдем проблема емес.

Модельдеу

Модельдеу сабақтары стресске қарсы әсерге ие және қиялды ойлаудың дамуына белсенді әсер етеді. Бала жасағысы келетін мүсінді ойлап табу арқылы оның қиялын шыңдайды, дайын бұйымды ойынға пайдалануға болады. Бұл сонымен қатар ұсақ моториканы дамытудың тамаша тәсілі.

Оқу

Баланың жасына қарай таңдалған қызықты кітаптарды оқу арқылы біз оған бүкіл қиял әлемін ашамыз. Әртүрлі жанрдағы шығарма балаға әртүрлі әсер етеді. Ертегілер әрқашан шытырман оқиға, өлеңдер есте сақтау оңай сөздердің әдемі өрімі, ал әңгімелер маңызды нәрселер туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Музыка

Сәби кезінен сәбиге ән айтып, бесік жырын айтамыз. Музыка балаға жақсы әсер етеді. Эмоцияларды білдіруге, қозғалыстарды ырғақпен үйлестіруге және әннің сөзін есте сақтауға көмектеседі. Әртүрлі әуендер мен әндерді тыңдау

арқылы балалардың қиялын, сөйлеуін, есте сақтау қабілетін дамытады.

Қолдану

Аппликация - бұл көп еңбекті қажет ететін процесс және баладан зейін қоюды талап етеді. Пішіндерді мұқият кесіп тастау, желімдеу немесе фонға бекіту, дайын композицияны алу үшін оларды тарату керек. Бұл іс-шаралардың барлығы ұсақ моториканы, қиялды, дәм сезімін және эстетиканы дамытуға бағытталған.

Театрландырылған іс-шаралар

Театр балаға мәнерлі сөйлеу, мимика мен эмоцияны басқара білу, кейіпкерлерге эмпатия жасау сияқты маңызды қасиеттерді дамытуға көмектеседі. Әртүрлі кейіпкерлердің бейнесін сынап көру арқылы бала осы образда қалай өмір сүретінін қиялдайды, өмірдегі әртүрлі жағдайларға әрекет етуді үйренеді.

Қазіргі білім беру кеңістігінде мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда дәстүрлі әдістермен қатар заманауи педагогикалық технологияларды тиімді қолдану ерекше маңызға ие болып отыр. Себебі бүгінгі қоғам баладан тек білімді меңгеруді ғана емес, сонымен қатар шығармашылық тұрғыдан ойлай білуді, жаңа идеялар ұсынуды және стандартты емес шешімдер қабылдауды талап етеді. Осыған байланысты мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық әдістерді енгізу – уақыт талабы.

Заманауи педагогикалық тәсілдердің ерекшелігі – олардың балаға бағытталуы, яғни әр баланың жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтарын және қабілеттерін ескере отырып, оның шығармашылық әлеуетін барынша ашуға жағдай жасауында. Мұндай тәсілдер баланың белсенділігін арттырып, танымдық қызығушылығын күшейтеді және өз бетінше әрекет ету дағдыларын қалыптастырады.

Қазіргі таңда шығармашылықты дамытуда келесі әдістер кеңінен қолданылады:

STEAM технологиясы – ғылым (Science), технология (Technology), инженерия (Engineering), өнер (Art) және математика (Mathematics) бағыттарын біріктіретін кешенді тәсіл болып табылады. Бұл технология баланың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға, тәжірибе жасауға, сұрақ қоюға және өз бетімен қорытынды шығаруға үйретеді. STEAM әдісін қолдану барысында балалар түрлі тәжірибелер жасап, құрастырып, өз идеяларын жүзеге асыру арқылы шығармашылық ойлауын

дамытады. Сонымен қатар, бұл тәсіл баланың логикалық және сыни ойлау қабілеттерін де жетілдіреді.

ТРИЗ әдісі – балаларды стандартты емес ойлауға, мәселені ерекше тәсілдер арқылы шешуге үйретететін тиімді әдістердің бірі. Бұл технология баланың қиялын дамытып қана қоймай, оны түрлі жағдаяттарда балама шешімдер табуға бағыттайды. ТРИЗ әдісін қолдану барысында балаларға «Егер... болса не болады?», «Тағы қалай жасауға болады?» сияқты сұрақтар қойылып, олардың ойлау белсенділігі артады. Нәтижесінде бала шығармашылық тұрғыдан ойлап, жаңа идеялар ұсынуға дағдыланады.

Арт-терапия – баланың эмоционалдық жағдайын реттеуге және ішкі жан дүниесін ашуға бағытталған әдіс. Сурет салу, музыка тыңдау, ермексазбен жұмыс істеу, қимыл-қозғалыс арқылы бала өз сезімдерін еркін білдіреді. Бұл әдіс әсіресе тұйық, өз ойын ашық жеткізе алмайтын балалар үшін өте тиімді. Арт-терапия баланың шығармашылық белсенділігін арттырып қана қоймай, оның психологиялық саулығын нығайтады.

Storytelling (әңгіме құрастыру әдісі) – баланың тілдік, коммуникативтік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған заманауи тәсілдердің бірі. Бұл әдіс арқылы бала өз қиялына сүйене отырып, түрлі оқиғалар ойлап табады, кейіпкерлер құрастырады және оларды байланыстырып әңгіме құрайды. Storytelling баланың сөздік қорын байытып, логикалық ойлауын дамытады, сондай-ақ өз ойын жүйелі түрде жеткізуге үйретеді.

Жоғарыда аталған заманауи педагогикалық тәсілдерді кешенді түрде қолдану мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық қабілеттерін тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Бұл әдістер баланың тек білім алуына ғана емес, сонымен қатар оның тұлғалық қалыптасуына, дербестігі мен бастамашылдығын дамытуға ықпал етеді.

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту өте кішкентай кезінен отбасында басталуы керек. Ата-ана, балабақша, мектеп және барлық үйірмелер бір жерде болса, бала сабырлы және сенімді түрде шығармашылық тұлға болып қалыптасуының кедергісіз даму жолына түседі. Үйде қолайлы жағдай жасау, баланың тілегі мен сұранысын тыңдау, табиғат берген бейімділіктерді дамыту маңызды.

«ДиДи» бала бақшасы дамушы орта үшін барлық қажетті жағдайларды жасап, әр баланың әлеуетін ашатын тәрбиешілерді таңдап, әртүрлі жастағы және бейімді балаларға арналған

бағдарламаларды құрастырды. Біз үшін баланы қатаң шектеулермен шектемеу, жайлылық пен қауіпсіздік жағдайында даралығын дамыту және таланттарды ашу маңызды. Осындай жағдайлар туғызған кезде ғана, балалардың шығармашылық тұрғыдан ашылып, өз өнерлерін көрсетуде биік белестерге жетері анық.

«ДиДи» балабақшасында балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында кешенді іс-шаралар жүйесі енгізілді. Осы жүйеге шығармашылық үйірмелер, театрландырылған қойылымдар, музыкалық сабақтар, сондай-ақ жобалық және зерттеушілік жұмыстар кірді. Әр іс-шара балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жоспарланды және олардың шығармашылық белсенділігін арттыруға бағытталды.

Практика көрсеткендей, жүйелі түрде ұйымдастырылған шығармашылық іс-шаралар келесі нәтижелерге әкелді:

• **Өз ойын еркін жеткізу қабілетінің артуы:** балалар өз идеяларын ашық білдіруді үйреніп, топ ішінде және жеке жұмыстарда өз ойларын еркін білдіруге мүмкіндік алды.

• **Шығармашылық белсенділіктің жоғарылауы:** балалардың жаңа тәсілдер мен идеяларды іздестіру әрекеттері көбейді, тапсырмаларға деген қызығушылық пен ынтасы артты.

• **Қиял деңгейі мен дербестіктің дамуы:** балалар әр түрлі рөлдерді тәжірибелеп, қиял арқылы проблемаларды шешуді үйренді, бұл олардың жеке бастамаларын қалыптастырып, өз шешімдерін табуға икемделді.

Сонымен қатар, осы көрсеткіштер балалардың республикалық және халықаралық байқаулардағы жетістіктерімен расталды. Біздің бала бақшамыздың бұлдіршіндерінің төмендегі нәтижелері оған дәлел бола алады:

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Вокал номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи балабақшасының триосы» Халық әні «Гүлдерайым» әні марапатталды.

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Вокал номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи балабақшасының триосы» Халық әні «Кел, құрбым» әні марапатталды.

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Вокал номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи балабақшасының хоры» «Біздің балабақшада» әні марапатталды.

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Вокал номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи балабақшасының вокалдық ансамблі» «Отаным» әні (Ахмеджанова Наргиза) марапатталды.

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Вокал номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи» балабақшасының вокалдық ансамблі» «Мерекеміз» әні (Ахмеджанова Наргиза) марапатталды.

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Актерлік шеберлік номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи» балабақшасының әртістері» «Ансамбль» қойылымы марапатталды.

- V Республикалық балалар мен жасөспірімдер арасында өткен «Bobek Stars – 2023» өнер байқауында Аспапта ойнау номинациясы бойынша үздік өнер көрсеткені үшін «ДиДи домбырашылар ансамблі» «Нәр ағашы» күйі және «Русская полька» марапатталды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарты. – Астана, 2022.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество. – М., 1991.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М., 1999.
4. Мухина В.С. Возрастная психология. – М., 2006.
5. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы, 2012.

Резюме

В статье раскрывается значение развития творческих способностей у детей дошкольного возраста как важного фактора формирования личности. Отмечается, что творческая деятельность способствует развитию воображения, мышления, самостоятельности и инициативности ребенка. Рассмотрены педагогические условия и современные методы развития творчества. Подчеркивается роль взаимодействия семьи и дошкольной организации. Сделан вывод о необходимости системного подхода к развитию творческого потенциала детей.

Summary

The article reveals the importance of developing creative abilities in preschool children as a key factor in personality formation. Creative activities contribute to the development of imagination, thinking, independence, and initiative. The study outlines pedagogical conditions and modern methods for fostering creativity and emphasizes the role of cooperation between families and preschool

institutions. It concludes that a systematic approach is essential for developing children's creative potential.

ҚОҒАМДЫҚ ӨМІР

Алматы халықаралық әуежайында 56-шы Халықаралық физика олимпиадасының (IPhO-2026) жеңімпаздарын салтанатты қарсы алу рәсімі өтті. Оған Оқу-ағарту министрі Жұлдыз Сүлейменова қатысып, оқушыларды тарихи жетістіктерімен құттықтады. Министр ұлттық құраманы жоғары деңгейде дайындауға және тарихи нәтижеге қол жеткізуге үлес қосқан педагогтер мен тәлімгерлерге алғысын білдірді.

Салтанатты кездесу ерекше жылы әрі мерекелік көңіл күйде өтті. Жеңімпаздарды гүл шоқтарымен, ыстық ықыласпен және Қазақстанның әлемдік зияткерлік аренадағы абыройын асқақтатқан жетістіктері үшін шынайы алғыс сөздерімен қарсы алды.

Салтанатты кездесудің басты кейіпкерлері Халықаралық физика олимпиадасының бес алтын медаль иегерлері - **Нұргүл Егенбергенова, Әмірбек Азатбеков, Ілияс Қазымбек, Роман Черемнов және Дамир Құрман** болды. Олармен бірге елге ұлттық құраманы дайындау жөніндегі жетекші Гүлия Нұрбақова, сондай-ақ команда жетекшілері Самат Мақсұтов пен Әлішер Еркебаев оралды.

Халықаралық физика олимпиадасы 4-12 шілде аралығында Колумбияның Букараманга қаласында өтті. Беделді білім бәйгесіне әлемнің 85 елінен 381 оқушы қатысты. Нәтижесінде Қазақстан құрамасы өз тарихында алғаш рет бес алтын медаль жеңіп алды.

Бұл тарихи жетістік қазақстандық оқушылардың жоғары дайындық деңгейі мен педагогтердің кәсібилігінің айқын көрінісі болды. Сонымен қатар ол Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың зияткерлік әлеуетті нығайту жөніндегі тапсырмаларын іске асыру, дарынды жастарды қолдау және білім беру жүйесін дамыту бағытындағы жүйелі жұмыстың нәтижесін көрсетті.

Оқу-ағарту министрлігі жеңімпаздарды, олардың тәлімгерлері мен ата-аналарын тарихи жетістікпен құттықтайды. Ұлттық құраманың тарихи жеңісі - барша қазақстандықтар үшін зор мақтаныш әрі жас ұрпаққа шабыт беретін жарқын үлгі.

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі сайтынан
https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/1260131?lang=kk

ҚР ОУ-АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ КОМИТЕТІНІҢ 2025 ЖЫЛҒЫ 24 АҚПАНДАҒЫ №20-3-20-7/1428-И ХАТЫНА СӘЙКЕС ҮЗДІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕНІ ЖАРИЯЛАУ ҮШІН ҰСЫНЫЛҒАН БАСЫЛЫМДАР ТІЗІМІНЕ ЕНГЕН ЖУРНАЛ

НАЗАР АУДАРЫҢЫЗ!!!

АҚ «Қазпоштаның» 2026 жылға арналған каталогында қате кеткен, содықтан осы кесте арқылы төлемақы жасауларыңызды сұраймыз!

Редакция

Индекс	Басылым аты, редакция телефоны Наименование изданий, телефоны редакций	Жылына шығарылым саны Периодичность в год	Жазылу мерзімі Срок подписки	Жазылу бағасы Подписная цена	
				Қала/город Заңды тұлға/юр.лицо жеке тұлға/физ.лицо	Қала/город жеке тұлға/физ. лицо
					Ауыл/село жеке тұлға/физ. лицо Заңды тұлға/юр.лицо
75737	**ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕБІ** *қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде на казахском, русском и английском языках ғылымипедагогикалық әдістемелік материалдар мен тәжірибе, ғылыми педагогикалық жаңалықтар жарияланады тел. 8 (702) 372-33-12 Алматы*	**12**	**3 ай**	**3 607,11**	**3 470,13**
			6 ай	**7 214,22**	**6 940,26**
			12 ай	**14 428,44**	**13 880,52**